

Доцент В. І. НЕТОЧАЄВ.

СЕЛЯНСЬКІ РУХИ НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(Кінець XVI — I половина XVII ст.)

В 1954 році всі народи нашої соціалістичної Батьківщини відзначають знаменну дату в житті українського народу — трьохсотріччя з дня славної Переяславської Ради, на якій було здійснено возз'єднання України з Росією.

«Цим історичним актом була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі»¹.

Возз'єднання України з Росією мало величезне значення для дальшого розвитку братніх російського і українського народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»².

Ось чому трьохсотріччя з дня возз'єднання України з Росією — «це велике свято не тільки росіян і українців, — це велике торжество всіх народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік»³.

Триста років, що пройшли з того часу, повністю підтвердили всю життєвість возз'єднання України з Росією, підтвердили непорушність союзу російського і українського народів. Всякі плани іноземних загарбників і внутрішніх класових ворогів трудящих розбивалися вщент від моці цього союзу російського і українського народів нашої Батьківщини. Розліталися вщент і всякі фальсифікації та вигадки ворогів народу — буржуазних націоналістів. Вороги не раз фальсифікували і селянські рухи, і саму визвольну війну українського

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954).

² В. І. Ленін. Твори, вид. 4, т. 25, стор. 71.

³ К. Є. Ворошилов, 36-та річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції (доповідь).

народу та возз'єднання України з Росією, намагаючись посіяти ворожнечу між братніми народами. Всі ці фальсифікації й вигадки були відкинуті конкретними історичними фактами споконвічної дружби російського і українського народів.

Возз'єднання України з Росією було підготовлене споконвічною дружбою російського і українського народів.

Ця подія здійснилася в ході визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, що відбувалася в 1648—1654 рр. під керівництвом вірного сина українського народу — Богдана Хмельницького.

Визвольна війна українського народу в 1648—1654 рр., як і возз'єднання України з Росією, яким вона завершилася, були найзнаменнішими подіями в житті, в історії українського народу до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Визвольна війна українського народу не виникла без підстав, без попередників. Її викликали корінні причини, що полягали в гіркому становищі, бідуванні, пригніченні й безправ'ї українських народних мас. Її підготували масові селянсько-козацькі рухи, що відбувалися протягом кінця XVI і першої половини XVII століття.

Розгляд цих селянсько-козацьких рухів напередодні визвольної війни, а одночасно і причин, що викликали їх, і є завданням цієї статті.

* * *

Південно-західні і західні землі древньоруської держави — Київської Русі, після її розпаду в XII—XIII столітті (як внаслідок феодальної роздробленості, так і, особливо, навали монголо-татар, яка розірвала землі колишньої Київської Русі на шматки і привела до відособлення окремих частин древньоруської народності), були захоплені шляхетською Польщею (Галичина) і феодальною Литвою (Волинь, Поділля, Київщина, землі теперішньої Білорусії т. ін.). Пізніше, в XVI столітті, після Люблінської унії, після того, як Литва й Польща об'єдналися в одну феодальну державу — «Річ Посполиту», всі ці землі були загарбані шляхетською Польщею. Цьому сприяла і «зрадницька політика українських феодалів-кріпосників, які намагалися в союзі з польськими панами придушити антифеодальну боротьбу народних мас, зміцнити і розширити свої класові феодально-кріпосницькі привілеї, посилити експлуатацію трудящих»¹.

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954).

Одночасно інші південні й південно-західні території колишньої древньоруської держави також опинилися під владою інших держав: Закарпаття — під владою феодальної Угорщини, а далі й Семиградського (Трансільванського) князівства — васала султанської Туреччини; Буковина — під владою Молдавського князівства, також васала Туреччини; а на південних Причорноморських степах хазяйнували татари з Кримського ханства — ще одного васала Туреччини.

Внаслідок загарбання південних, південно-західних і західних руських земель сусідніми феодальними державами на цих землях посилювався не тільки характерний для періоду феодалізму феодально-кріпосницький гніт, але й національно-релігійний.

Особливо лютували польські феодали-католики, єзуїти, що з'явилися в Польщі в XVI столітті, та інші агенти людиноненависницького коудла римських пап — Ватікану. Всі вони здійснювали поширене в середньовіччі правило: «чия земля, того і віра». Зокрема, Ватікан і його агентура в Польщі намагалися підкорити східних слов'ян не тільки в економічному і політичному, але й духовному відношенні, денаціоналізувати й навіть фізично винищити все східнослов'янське, руське населення, розірвати всякі братні зв'язки між окремими частинами руського населення.

Тому польсько-католицька агресія ширилася в Галичині уже в XIV—XV століттях, а на інших південно-західних і західних руських землях — з XVI століття.

Спрямовувана Ватіканом польсько-шляхетська держава швидко стала знаряддям національного гніту над східнослов'янськими землями, знаряддям експансії проти Російської держави, що сформувалася в той час. А одночасно польсько-шляхетська держава, не без впливу агентури Ватікану, фактично уступала свої території на Заході німецьким феодалам-«рицарям» різних релігійних «орденів» і т. п., не дивлячись на вперту боротьбу польських народних мас проти цього.

Все це створювало умови для взаємної ворожнечі та відчуження між спорідненими слов'янськими народами, а в той же час згубно відбивалося на становищі самої шляхетської Польщі, яка втрачала коренні польські землі.

Треба звернути увагу ще на одне. Шляхетська Польща, яка увесь час поширювала свою агресію на південно-західні руські (в майбутньому українські) землі, а після об'єднання з Литвою загарбала всі ці землі, в той же час не захищала їх від спустошливих набігів кримських татар і наростаючої в XV—XVI столітті турецької агресії.

А турецькі асимілятори були дуже лютими ворогами усіх слов'янських народів. Вони підкорили собі Балкани, південну і центральну частину Угорщини, залежними від Туреччини стали Семиграддя, Молдавія і Крим. Турецькі султани й феодали увесь час прагнули підкорити собі якщо не Польщу цілком, то південні й південно-західні руські землі.

Татарські ж наїзди надзвичайно спустошували південні руські землі. Справа в тому, що феодальне Кримське ханство XV—XVI (і пізніших) століть визначалося розгорнутою торгівлею рабами, «невільниками»: ринки Кафи (Феодосії), Бахчисарая та інших міст постачали рабів на увесь Близький Схід, в Єгипет і т. ін. А здобували рабів — так званий «ясир» — під час татарських набігів. Тому ці набіги, як правило, робилися несподівано, щоб захопити якомога більше людей. Під час набігів татари руйнували і спалювали все, захоплювали в «ясир» дорослих, здорових і працездатних чоловіків і жінок, а дітей, стариків і хворих безжалісно знищували. Ці набіги татар були дуже частими¹, особливо на південних окраїнах Речі Посполитої, а тому південні причорноморські території були в силу цього досить рідко заселені. Там населення жило або в природньо-захищених місцевостях, або недалеко укріплень і міст, які татари не вміли штурмувати².

Все це створювало дуже складні умови для життя населення південно-руських, в майбутньому українських земель.

В той же час, в XIV—XV століттях, на північному сході колишньої Київської Русі здійснювалося об'єднання руських земель навколо Москви, яка стала основою й ініціатором цього об'єднання, створювалася централізована Російська держава. Тут же розпочалося формування великоросійської народності. Все це відбувалося в ході тривалої й самовідданої боротьби з татаро-монгольськими та іншими іноземними поневолювачами, в якій російський народ не тільки відстояв свою національну незалежність, але й подавав допомогу населенню загарбаних чужими державами руських земель.

І на території зайнятих Польщею й Литвою південно-західних і західних руських земель також йшов процес формування української і білоруської народностей. Боротьба проти польсько-католицької агресії, натиск якої змушував населення цих земель захищати свою рідну мову від полонізації, захищати свою культуру, свій побут, звичаї тощо, сприяла дальшому

¹ За 1516—1593 рр. було 15 великих набігів татар. Щодо дрібних, то сучасники, наприклад, повідомляли, що татари в район Білої Церкви приходили в XV—XVI ст. так часто, «як собака на кухню за кісткою».

² Крім того, для татар, в їх набігах, штурм міст означав втрату несподіваності, а тому вони міста майже завжди обходили.

росту народної самосвідомості, а цим самим прискорювала процес формування української й білоруської народностей. Цей процес відбувався в XIV—XVI століттях, і тільки з часу розгортання цього процесу можна іменувати південні, південно-західні і західні руські землі українськими й білоруськими, а населення їх — українським і білоруським народом.

Російська держава, зміцнюючись, об'єднуючи навколо себе всі північно-східні землі, уже своєю могутністю і боротьбою з ворогами українського й білоруського народів допомагала цим народам. Одночасно, уже в XV столітті, вона поставила питання про повернення загарбаних Польщею й Литвою руських земель. Іван III, який князував у Москві в 1462—1505 рр., прямо заявляв польському королю Казиміру III, що був одночасно й литовським князем, що «...вся Русская земля, Киев и Смоленск и иные города, которые он за собой держит к Литовской земле, ...из старины, от наших прародителей наша отчина»¹

Ця вимога Російської держави про повернення загарбаних сусідніми державами руських земель уже в ті часи доповнювалася певною матеріальною й моральною допомогою і тому була значною підтримкою українського й білоруського народів в їх боротьбі проти натиску польсько-католицької агресії. Все це разом з тим посилювало тягу населення українських і білоруських земель до Російської держави, яка «відіграла величезну роль в історичній долі російського, українського, білоруського та інших народів нашої країни»².

В силу цього на кінець XV і початок XVI століття значна частина Чернігово-Сіверщини, загарбана раніше Литвою, в ході боротьби українського та білоруського народів проти пригночення й польсько-католицької агресії і в ході війни Російської держави проти загарбників руських земель — польських і литовських феодалів відривається від Литви й возз'єднується з Російською державою. А на решті територій, завойованих сусідніми державами, українські й білоруські народні маси, відчуваючи величезну безкорисливу підтримку могутньої Російської держави, все більш і більш активно виступали на боротьбу з «своїми» і чужоземними пригноблювачами, в першу чергу — з шляхетською Польщею.

* * *

XV—XVI століття характеризуються значним соціально-економічним розвитком. В цей період здійснювався суспільний поділ праці, зростали й розвивалися міста як центри ремесла

¹ «История СССР» под ред. Б. Грекова, т. I, М., 1948, стор. 268.

² Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954).

й торгівлі, створювалися внутрішній і зовнішній ринки, розвивалися товарно-грошові відносини.

Внаслідок цього відбувалися певні зміни в процесі розвитку феодального ладу в Східній Європі, а в тому числі в Польщі й Литві та на загарбаних ними в той час українських землях. Ці зміни проявлялися в значному розвитку товарних, фільваркових господарств феодалів, а також у зв'язаному з цим посиленні позаекономічного примусу з боку феодалів, а саме: в посиленні експлуатації селян шляхом збільшення панщини й повинностей, в масовому обезземлюванні селян та в остаточному закріпаченні селян, в позбавленні їх всіх прав.

Все це разом з додатковими, специфічними для кінця XVI і початку XVII століття економічними й політичними явищами¹ і створило таке співвідношення класових і політичних сил, при якому порушувався нормальний розвиток Речі Посполитої, до якої входили тоді і українські землі; порушувався в бік різкого погіршення становища селян, що неминуче штовхало їх на масові антифеодальні виступи.

Важке становище селян було наслідком такої важливої зміни в ході розвитку базису тодішнього феодального суспільства, як перехід від натуральної і грошової ренти до відробітної ренти докапіталістичного типу — до панщини, при одночасному збереженні (хоч і у вигляді додатку) натуральної і грошової ренти.

Цей перехід базувався на включенні феодальних господарств у товарно-грошові відносини і сприяв укріпленню феодально-кріпосницької системи.

Прагнучи одержувати необмежену кількість доходів від маєтку, кожен феодал був зацікавлений в забезпеченні свого господарства необхідною кількістю робочих рук. А тому він домагався ліквідації усіх прав селян — права переходу від одного феодала до іншого, права розпоряджатися землею, права звертатися до державного суду і т. д. Феодали домагалися всього цього, спираючись на своє повновладне панування в державі і на феодальну власність на землю, що була основою феодального ладу. Це привело до зростання позаекономічного

¹ Мається на увазі значне збільшення застав і оренд маєтків, при яких селяни терпіли раптовий подвійний гніт — і попереднього власника і орендаря; необмежена сваволя феодалів і в зв'язку з цим — посилення наїздів одних феодалів на інших; конфедерації і рокоші — теж явища феодальної сваволі, які сприяли розоренню селян; нарешті — надзвичайне економічне й політичне посилення польського магнатства за рахунок захоплення й пограбування українських земель і запровадження там не тільки соціально-економічного, але й національного пригнічення польським урядом і магнатами.

примусу, який «відігравав роль у справі зміцнення економічної влади поміщиків-кріпосників»¹.

Наслідком цього було, як вказував Енгельс, позбавлення селян на схід від Ельби усіх прав і остаточне закріпачення їх, перетворення феодалнозалежних селян в кріпаків².

Цей процес завершується в Польщі вже в першій половині XVI ст., а в Литві і на українських землях — в 80-х роках XVI ст.

Приглядаючись до цього процесу, ми бачимо, що він був наслідком економічних процесів, уже коротко розглянутих нами, тобто наслідком змін в базисі феодалного суспільства.

Разом з тим не можна забувати, що позбавлення селян всяких прав, обезземелення і закріпачення їх зумовлювалося і тією надбудовою, яка існувала при феодализмі і яка повністю була спрямована на підтримку й захист інтересів панівного класу — феодалів. Це перш за все була феодална держава і її органи.

І хоч в Речі Посполитій держава була децентралізованою, хоч великі феодали повністю підкорили собі органи держави і необмежено панували в ній, творячи феодалне безладдя, все-таки, незважаючи на це все і навіть у зв'язку з цим, державні органи Речі Посполитої ще активніше здійснювали всі наміри і прагнення феодалів щодо закріпачення селян.

* * *

Різниця в політичному становищі українських земель викликала різницю і в закріпаченні селянства в різних частинах українських земель.

Спочатку закріпачується повністю селянство в Галичині, яка раніше від інших українських земель попала під владу шляхетської Польщі. Слідом за цим в тяжке кріпосне становище потрапляє селянство на Волині, пізніше закріпачення поширюється на Поділля й Київщину, а далі — з посиленням польсько-шляхетської агресії — на Подніпров'я, Брацлавщину й Лівобережжя.

Але скрізь закріпачення селян мало свої відмінності (особливо на тих українських землях, які увійшли пізніше до складу Російської держави).

Які ж відмінності закріпачення в кожній з цих частин зокрема?

¹ І. В. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, К., 1952, стор. 40.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 1, стор. 241.

Почнемо з Галичини, яка здавна була загарбана шляхетською Польщею. В Польщі, як вказував Енгельс, була «дворянская республика, основанная на эксплуатации и угнетении крестьян»¹, тому «покоящаяся на крепостной зависимости дворянская демократия» являла в Польщі «одну из самых грубых форм общества»².

Ця дворянська «демократія» проявлялася в XV—XVI століттях (і пізніше) в тому, що феодали Речі Посполитої все більше й більше безцеремонно обмежували державну владу в свою користь, домагалися від неї так званих «вільностей» — цілої низки прав і привілеїв, спрямованих на посилення експлуатації і закріпачення селян. Разом з тим, в Речі Посполитій узаконюються явища боротьби феодалів з державною владою («конфедерації» й «рокоші»), що в інших державах вважалося за зраду; узаконюються феодальні війни, «наїзди» й інші прояви феодального безладдя. І не даремно сучасники заявляли, що Польща тримається безладдям.

Цілком зрозуміло, що все це відбувалось за рахунок селянства й ще більш погіршувало його тяжке й безправне становище, ще більш зумовлювало його боротьбу.

Західноукраїнські землі (Галичина, західна частина Поділля та Волині) були в XV і XVI століттях під пануванням Польщі, тому й соціально-економічне становище їх було таке ж, існували ті ж форми феодального ладу й визискування селян, що і в Польщі. А здійснювали їх у Галичині як польські, так і «свої», галицькі (як ще не ополячені, так і вже ополячені) феодали.

Процес оформлення кріпосного права, найтяжчої форми феодальної залежності, відбувається тут на протязі кінця XV — першої половини XVI століття при допомозі польсько-шляхетського уряду й сейму, які закріплювали те, що вже створили самі феодали.

Так, в 1496 році була видана ухвала про те, що залишити рідне село (та і то з дозволу поміщика) може лише один з синів селянина.

Постанови сеймів 1505, 1510, 1519, 1520 рр. рішуче забороняють перехід селян без дозволу феодала, вимагають повернення селян-втікачів, штрафують тих, хто переховував втікачів або їх приймав, а в 1532 р. забороняється всякий перехід

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XVI, ч. 2, стор. 10.

² Там же, т. VIII, стор. 158.

селян, які фактично прикріплюються до земель своїх феодалів¹.

Разом з цим зростало і обмеження прав селян. В 1496 р. передається феодалам суд над їх підданими селянами, в 1518 р. селянам забороняється скаржитися на своїх панів, а в 1573 р. так звані «Генріхівські статuti» затвердили повну владу феодалів над селянами, які знаходились в їх маєтках. В цих статутах за польськими феодалами визнано право карати підданих на свій розсуд².

Всі ці постанови стосуються в першу чергу селян маєтностей феодалів, бо селяни королівських маєтків — «королівщин» ще зберігали право звертатися до королівського суду, вони юридично були «підданими» короля. Але по суті вони були власністю всієї держави, тобто шляхти в цілому, яка через рішення сеймів розпоряджалася ними, і «королівські» селяни майже нічим не відрізнялися від селян, що були в залежності від феодалів.

В 1520 р. за Торунським статутом остаточно ліквідується селянське землеволодіння, яке ще тоді існувало. З цього часу вся без винятку земля, на яку і раніше поширювалася феодальна власність, але яка ще була в юридичному розпорядженні селян (що могли її передавати і навіть продавати іншим), належить лише феодалам і державі. Селяни з цього часу можуть тільки користуватися наділеними їм феодалом землями для свого прожиття. За цей наділ селяни несуть певні повинності в користь свого пана, як натуральні, так і грошові, а також працюють певну кількість днів на нього.

Торунський статут дав змогу феодалам порушувати «старовину» (норми повинностей і «роботизни»), збільшувати повинності в багато разів. Селянин уже не мав права скаржитися, бо земля вже не його, і феодал мав право вимагати за неї, що схоче.

Позбавлення селянина юридичного права розпоряджатися землею дозволило феодалові, користуючись феодальною власністю на землю як основою феодального ладу³, відбирати у селянина ту землю, якою він користувався від діда-прадіда, виганяти його зовсім або переводити на меншу і гіршу ділянку.

¹ Факти про це в книзі Б. Грекова «Крестьяне на Руси», М., 1946, стор. 387.

² О. Вальцер, К истории общественно-государственного строя Польши, СПб., 1897, стор. 83.

³ И. В. Сталин, Экономические проблемы социализма в СССР. К., 1952, стор. 40.

Поряд з цим на селян накладаються все більші й більші повинності, особливо панщина, яка протягом XVI століття зростає в 5—6 разів. Стверджена Торунським статутом панщина (один день в тиждень) поширюється по всій державі, і надалі вона все зростає, так що на кінець XVI століття досягає вже 4—6 днів на тиждень.

Протягом періоду впровадження в життя цих постанов сейму (так званих «конституцій») в I половині XVI століття в Галичині відбувається «помір ґрунтів» і поділ землі на «лани» (19—23 га, залежно від якості землі). Цей поділ на «лани» поширюється всюди, навіть там, де селяни ще жили «дворищами» (велика сімейна община) і де були наділи різного розміру. Внаслідок цього кожна селянська родина одержує однаковий наділ — «лан». Решту земель «дворища» феодалі відбирають у селян під фільварки.

В погоні за необмеженими прибутками галицькі феодалі не тільки забирають у селян частину земель (понад «лан»), але, трохи згодом, починають «лани» ділити на $\frac{1}{2}$ чи навіть $\frac{1}{4}$ і $\frac{1}{8}$ «лану» і на ці зменшені наділи переводять своїх підданих, а решту відбирають у свою користь. Такі явища відбуваються там, де швидко зростають панські фільварки. Тому й не дивно, що в той час, як у центрі «Руського воєводства»¹ переважали вже наділи в $\frac{1}{2}$ «лану», а в північно-західній його частині (найближчій до ринків збуту хліба, де було найбільше фільварків) в селян переважали вже наділи в $\frac{1}{4}$ «лану», то в південно-східній частині (на яку нападали часто татари й тому тут було мало фільварків) за «люстраціями»² селяни ще господарювали на земельних наділах розміром в 1 лан³.

Як ми бачимо з «люстрацій», селянство Галичини поділялось на такі групи:

- 1) «слобідні», що були через недавнє оселення в даній місцевості тимчасово звільнені від повинностей;
- 2) «тяглі», «робітні», «потужники», що виконували панщину з своєю тягловою силою (коні, воли);
- 3) «данники», що платили певний натуральний або грошовий чинш;
- 4) «слуги», «служки», що виконували різні служби при дворах феодалів, тому й звільнялися від інших повинностей;
- 5) «загородники», «підсусідки», «коморники», що мали тіль-

¹ Так юридично називалася Галичина.

² «Люстрації» — ревізії королівських маєтків Галичини і опис їх майна. Вони провадилися в 1520—1570 рр. урядовцями короля.

³ Факти про це див. в кн. «Жерела до історії України-Руси», Львів, 1895, 1897, 1900, т. I, II і III, де вміщено «люстрації».

ки невеликий город — «загороду» або й його не мали, а користувалися землею сусідів, у яких і жили в «підсусідках»;

б) «люди убогі» — батраки, які не мали зовсім нічого.

Категорія «загородників» та «людей убогих» складала в той час 11,9% всіх селянських господарств Галичини, а в староствах, де фільваркове господарство було найбільш розвинене, їх було набагато більше. Так, в Галицькому старостві їх було 28%, а в Львівському ще більше. При цьому слід додати, що в розвинених фільваркових господарствах, де була велика потреба робочих рук, загородники притягаються навіть до 3-денної панщини¹, в той час, як в слабо розвинених фільваркових господарствах вони платили тільки чинш та натуральні «датки».

Як бачимо, збільшення експлуатації селянства, навіть «загородників», стоїть в тісному зв'язку з розвитком фільваркового господарства².

Диференціація селянства проявляється не лише в наявності кількості землі, яка знаходилася в їх користуванні (від I до $\frac{1}{12}$ лану), але й у значній економічній нерівності, у виділенні з селян заможних, які інколи, як це видно з «люстрацій», орендують корчми, землі у феодала, мають млин «для своїх потреб» тощо.

Забираючи землі в селян, феодали загарбують і нові землі в Карпатських горах, починають колонізувати нові території, заселяючи їх, переводячи сюди населення з тих земель, які їм належали.

Внаслідок цього, а також і тому, що на нових територіях феодали тимчасово проголошували «слободи», тобто звільнення від повинностей на певну кількість років, селяни тікали з маєтків феодалів Галичини в гори Прикарпаття, і населення з давно вже заселених сіл переселялося в новозаселювані. І за півстоліття в горах Сяноцького повіту заснувалося 26 сіл.

Але минали роки «слобод», і феодалська експлуатація посилювалася і тут. Бо й сюди просувалися феодали, розгортали фільваркові господарства і посилювали експлуатацію селян.

Одночасно феодали все більше й більше зганяли селян з земель, на яких вони господарювали з діда-прадіда. Це знайшло свій відбиток в «люстраціях».

¹ Жерела до історії України-Руси, т. I, стор. 103—105.

² Це ще раз підкреслює суть фільваркових господарств. Вони були товарними господарствами, й продукція їх йшла на ринок, але прибутки не вкладалися в поширення господарства, а споживалися феодалом, а поширене відтворення здійснювалося за рахунок збільшення експлуатації селян методами позаекономічного примусу. Отже, це — товарне господарство, що обслуговувало феодалський лад.

Так, пояснюючи, чому в Сяноцькому старостві зменшилося «подимне» в порівнянні з попередніми роками, ревізори зазначали: «сяноцький староста справедливо пояснив се тим, що шляхта, розмножившись, зігнала чимало селян з ґрунтів, забираючи їх на фільварки для свого прожитку, і так тепер убуло подимного з $20\frac{1}{8}$ ланів»¹.

Як і в інших країнах на схід від Ельби, в Галичині в XV і в XVI століттях феодали користувалися натуральною, грошовою та, особливо, відробітною рентою з селян. З «люстрацій» 1523 і 1548 рр. видно, що на селянські господарства накладалися різні повинності, які щоразу зростали.

На початку другої половини XVI століття за «люстраціями» панщина вже дорівнювала 2—3 дням не тільки з цілого лану, але й з $\frac{1}{2}$ чи $\frac{1}{4}$ лану. Панщина в цей час вже відроблялась в однакових розмірах всіма селянськими господарствами, які з цілого лану були переведені на $\frac{1}{2}$ чи навіть на $\frac{1}{4}$ лану. Крім панщини селяни платили ще по 50—60 грошів чиншу, по 4—8—12 мір вівса, по 4—8 мір пшениці, по 2 курей, 12 яець, по «ліктю» прядива та інше, а до того ще «десятину» від худоби й «подимне».

На середину XVI століття всі ці повинності ще більше зростають і панщина досягає 4—5, а місцями і 6 днів на тиждень з селянського господарства².

Приведемо декілька прикладів цього:

Так, за «люстраціями» Холмської, Белзької і Львівської земель 1558 року в селі Половці селяни давали з господарства 12 грошів чиншу, по курці і 12 грошів «ахтильного» (разом 24 гроші), а крім цього селяни «повинні щодня робити в замку що буде треба», також мусять зганяти до замку або до фільварку баранів і свиней, яких беруть (як данину) на полонинах³.

В селі Тирнаві Сильній платили з лану в переводі на гроші 40 грошів, по одному дню косили і гребли, а крім того були зобов'язані до тяжкої роботи в місцевій «жупі» «що і коли їм скажуть»⁴.

В селі Дубрівка Руська повинності вже збільшуються до 64 грошів з лану, селяни мусили робити щодня «що скажуть».

В селі Босько з господарства (переважно з «півчверті лану») селяни платили по 32 гроші ренти, 1 корець пшениці, 3

¹ Жерела до історії України-Руси, т. II, стор. 289—290.

² Факти про це в книзі «Жерела до історії України-Руси», т. I—II—III, і в книзі В. Лозинського «Ргавет і Іевет», т. I, Львів, 1904, стор. 323—341.

³ Жерела до історії України-Руси, т. III, стор. 14.

⁴ Там же, т. III, стор. 16. («жупа», тут — місце здобування солі).

корці вівса й дрібніші «натуралії», вартістю в 45 грошів, крім цього давали десятину від свиней і двадцятину від овець. Коли прийняти до уваги, що ці господарства були на $\frac{1}{8}$ лану, то виходить, що платили з лану в переводі на гроші аж 944 гроші! При цьому панщина була велика: селяни зобов'язані відбувати роботу щодня «коли, що і скільки раз їм скажуть»¹.

Треба підкреслити, що дрібніші господарства, завдяки існуванню оплати з господарства, часто платили з лану навіть в 3 рази більше, ніж більші господарства.

Панщина була введена і для селян, що жили в містах. Вони повинні були постачати продукти для міського замку феодала та виконувати інші роботи: кожний господар був зобов'язаний вирубати й спустити рікою один брус до тартака та постачати дерево для замкової будови, три дні робити на «замковім фільварку» під час жнив або стерегти ліси й пасовиська та інше.

А ще гірше було становище селян там, де феодали здавали маєтки в оренду іншим феодалам чи купцям, лихварям. Орендарі, намагаючись взяти з селян якнайбільше прибутків, змушували їх працювати всі сім днів на тиждень.

Крім економічного гніту населення Галичини терпіло і сильний національно-релігійний гніт. Так, у Львові православні українці мали право жити лише в окремому кварталі міста (так звана «Руська вулиця»), були усунені від участі в управлінні містом, не допускалися до ряду цехів. При судових справах присяга православного українця не ставилась нарівні з присягою католика.

Українське православне населення в окремих селах і містах мусило платити податок на католицьких ксьондзів та львівського католицького архієпископа. Ще більш посилювався національно-релігійний гніт з запровадженням в 1596 р. релігійної унії. Наприклад, уніатський митрополит Потей в 1600-х рр. силоміць захопив православні церкви у Вільно, Львові та інших містах і заборонив православним попам відбувати церковні служби. Таких фактів можна ще навести багато².

На скарги населення, навіть православної української шляхти, польський уряд не звертав ніякої уваги. Про це на засіданні сейму 1620 року православний шляхтич Лаврентій Древинський говорив: «В войне турецкой ваше королевское величество едва ли не большую часть ратных людей потребует от народа русского греческой веры..., ...если не будет удовлетворен в своих нуждах и просьбах, то может ли поставитъ

¹ Жерела до історії України-Руси, т. III, (люстр. 1558), стор. 89.

² Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I, стор. 254, 270, 387 і т. д.

грудь свою оплотом державы вашей?... Каждый видит ясно, какие великие притеснения терпит этот древний народ... во Львове... кто не униат, тот в городе жить, торговать и в ремесленные цехи принят быть не может...» Древинський даліше відзначав: «Уже двадцать лет на каждом сеймике, на каждом сейме, горькими слезами молим, но вымолить не можем, чтобы оставили нас при правах и вольностях наших»¹.

Отже, для Галичини вже в середині XVI століття було характерним соціально-економічне і національно-релігійне пригноблення народних мас. Воно ще більш зростає в кінці XVI і в XVII ст., штовхаючи народні маси на боротьбу.

Ми розглянули становище Галичини під владою шляхетської Польщі тому, що воно має відношення і до інших українських земель того часу, де феодальні відносини розвиваються в тому ж напрямі (хоч і з запізненням і деякими видозмінами).

* * *

На Волині розвиток феодально-кріпосницьких відносин хоч і відставав майже на півстоліття від розвитку Польщі й Галичини, але йшов у тому ж напрямі. І тут феодали розгортають наступ на селян, позбавляючи їх прав, землі і закріпачуючи їх. Спочатку це робиться за допомогою так званих «змов» феодалів. Феодали Волині домовляються про запровадження однакових важких умов для селян «похожих» (або «перехожих»), які переходили від одного феодала до іншого. Зокрема, вони домовляються вимагати, щоб кожний селянин, який оселяється в їх маєтках, віддавав $\frac{1}{4}$ свого майна, працював певну кількість днів, давав великі повинності та інше². До цих «змов» включається і великий князь литовський та духовенство. Всі вони, згідно «змова», зобов'язуються запроваджувати однакові форми експлуатації для «похожих людей».

Разом з цим запроваджується й офіційне оформлення безправ'я селян і їх закріпачення, тим більше, що після Люблінської унії загальнопольські закони, які обмежують землекористування селян і підтверджують їх закріпачення, поширюються і на Волинь. З юридичного боку закріпачення оформляється трьома Литовськими статутами (1529, 1566 і 1588 рр.).

I-й Литовський статут, відокремивши права шляхти від інших станів суспільства, зрівнює «непохожих людей» («отчи-

¹ С. Соловьев, История России, СПб., 1896, кн. 2, стор. 1462—1463.

² Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI, Л., 1936, стор. 38—41.

чів»¹⁾ і «челядь» (напівраби) та обмежує перехід «похожих» селян певною платнею, залишенням всього майна, відпрацюванням стількох років, скільки «похожий» селянин проживав на «слободі» у феодала, тощо.

Цей статут дозволяє селянам передавати у спадщину своїм нащадкам тільки $\frac{2}{3}$ всього майна, обмежує судову діяльність селянських общин і передає селян під юрисдикцію їх феодалів.

Другий Литовський статут позбавляє тяглих селян права розпоряджатися своєю землею або комусь передавати її. Селянин ще має право розпоряджатися рухомим майном, але вже $\frac{2}{3}$ майна селянина, який не мав синів, переходить до феодала.

Другий статут підводить під категорію людей «простого стану» і «слуг» («панцерних бояр»), які являли собою середній прошарок сільського населення, як-то: заможні селяни, колишні дрібні землевласники — «дідичі», що не мали доказів (документів) на шляхетство й на користування землею.

Таким чином, II статут оформляє тільки два суспільні прошарки: «шляхту» і «людей простого стану» (нешляхетних).

Третій Литовський статут 1588 року запроваджує польське феодальне право на Волині і на інших українських землях, що входили до Речі Посполитої. III статут підводить під одну категорію закріпаченого селянства і «челядь», і «отчичів», і «данників», і «похожих», і «слуг». «Челядь» оселялася на землю, переводилася на становище «отчичів». У «данників» відбиралося право розпоряджатися своєю землею. «Перехожі» селяни майже повністю позбавлялися права переходу, бо встановлювалося, що селянин, який прожив у феодала понад 10 років, автоматично ставав «отчичем», тобто закріпаченим. І дійсно, такий селянин уже не міг сплатити всі борги й повинності за всі попередні 10 років, під час яких він мав певні пільги, залишити своє майно, а до того ще й сплатити і «викупне» в сумі 10 кіп грошів (600 грошів²⁾), — як це вимагав III Литовський статут.

На основі таких вимог і при допомозі різних хитрощів феодалам було легко перетворювати селян «похожих» в «отчичів», які позбавлялися всіх прав і закріпачувалися. А селян-втікачів дозволялося III Литовським статутом розшукувати 10 років. Цей статут остаточно передавав у користь фео-

¹ Селяни, що мали від феодала земельний наділ, були закріплені за ним, несли повинності й працювали на панській ріллі, тобто були вже фактично закріпачені.

² Наскільки великою для селянина була ця сума, свідчить те, що бочка зерна коштувала тоді 5—10 грошів.

дала всі податки з селян, які раніше одержувала держава, передавав йому юрисдикцію над селянами і давав дозвіл карати їх за провини. Селянам заборонялося свідчити і за і проти свого феодала.

На Волині було зламане феодалами громадське «дворищне» землекористування селян. Це було зроблено, в першу чергу, в великокнязівських маєтках шляхом запровадження «волочної поміри» (з 1557 р.), за якою: 1) всі селяни за їх повинностями і обов'язками поділялися на розряди: на «тяглих», «осадників» (чи «чиншовиків») і «слуг»; 2) всю землю переміряли й ділили на «волоки» (від 19 до 23 га); 3) виділялася певна кількість землі під фільварки, а решта земель передавалася «тяглим» селянам (в пропорції 7 селянських волок на одну фільваркову), щоб вони обробляли фільваркову землю, відбуваючи 2-денну панщину; 4) частина земель давалася й «осадникам» за чинш та «слугам» за їх так звану «службу» на феодала і т. д.¹

«Волочна поміра» швидко поширюється й на маєтки феодалів і сприяє руйнуванню громадського господарювання селян та їх закріпаченню.

«Волочна поміра» була по суті аграрною реформою того часу, як відзначають радянські історики Д. Похилевич, В. Пічета² та ін. Вона сприяла розвиткові великокнязівських і приватновласницьких маєтків, але за рахунок селянства, бо сприяла обезземеленню селян, запровадженню панщини, руйнуванню селянської общини. «Несомненно, она ухудшила положение крестьян», — відзначав знавець того періоду В. Пічета³.

Внаслідок «волочної поміри» й на Волині розвиваються фільваркові господарства, які характеризуються тими ж самими особливостями, що і в Галичині. Вони сприяють дальшому обезземеленню селян і позбавленню всяких прав, сприяють остаточному закріпаченню селян Волині.

В цей час зростає і панщина. Дводенна панщина затверджується вже «Уставою на волоки» в 1557 р. Під кінець XVI століття на Волині зустрічається вже 3-денна панщина для всіх селян, а в приватновласницьких маєтках «отчичі» (закріпачені селяни) працюють і по 6 днів на тиждень з волоки, крім виплати грошового чиншу та «натуралій» (натуральної ренти).

¹ Дивись: «Законодательные акты великого княжества Литовского», М., 1936.

² Так, В. Пічета свою роботу, присвячену «волочній помірі», назвав: «Аграрная реформа Сигизмунда—Августа».

³ Дивись Рецензію В. Пічети на статті Д. Похилевича, Журнал «Вопросы истории», 1946, № 10, стор. 122.

Так, наприклад, селяни західної Волині, де феодальні відносини були найбільш розвинені, в кінці XVI століття працюють на феодала від 190 до 290 днів на рік і, крім цього, віддають феодалу до 50% доходів з своїх господарств¹.

З переведенням селян на «волоки» не тільки зменшувалось їх землекористування, але й збільшувалась платня й повинності за землю, яка залишалася в їх користуванні. Так, в Пінському старостві селяни платили до «волочної поміри» з 70 дворощ 163 копи грошів, а після її запровадження за ту ж саму землю змушені були платити 295 кіп грошів². Таке ж становище було і на Волині. Хоча й після «волочної поміри» в кінці XVI століття громадська організація селян ще зберігала деякі свої позиції, як наприклад: спільне користування лісами, громадські випаси, але ця організація все більше підпорядковувалась феодалові.

Поруч з проведеними змінами в землекористуванні різко зростають і повинності селян. Так, якщо на початку XVI століття з «данників» Волині брали дань в 30—60 грошів, відро меду та 2 куниці з «дворища»³, то в кінці XVI століття в цих самих місцевостях селяни з волоки вже відробляли 3—5 днів панщини на тиждень, платили від 12 до 20 грошів «чиншу», давали підводи, куди було потрібно, і до того ще по 2 курки, гусей, яець, 1/10 від свиней, овець, пасіки і т. д.⁴

Всі ці податки і особливо панщина значно погіршували соціально-економічне становище селян і сприяли розгортанню селянських рухів і на Волині.

* * *

Переходячи до соціально-економічного огляду Поділля, слід звернути увагу на особливості становища цієї частини України. Перш за все, на південних землях Поділля протягом XV—XVI ст. відбувалось безперервне спустошування поселень татарами й таке ж безперервне їх заселення. Останнє пояснюється тим, що тут чим далі на південь, чим ближче до району татарських набігів, тим слабший був натиск феодалів, бо останні не тільки боялися набігів татар, але й враховували неможливість розвивати господарство через недостатність тут, де було спочатку незначне заселення, робочих рук селян. А раз менший був натиск феодалів, менший феодально-кріпосницький гніт, то сюди починало переселятися все більше й більше населення.

¹ Гісторія Білорусі в документах і матеріалах, т. I, розділ XII, док. 9.

² Там же.

³ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 3.

⁴ Там же, стор. 109—110, 201—202.

До того ж феодали, щоб утримати тут (особливо на півдні Поділля) населення, закликали селян на так звані «слободи» — поселення на землі феодала з певними пільгами, тобто звільненням на 5—10—12—20—40 років від повинностей.

У зв'язку з побудовою укріплень-замків та в зв'язку зі збільшенням військової сили козаків, які відтиснули татар у південні степи, в кінці XVI століття посилюється, особливо на Поділля, приплив польських магнатів і шляхтичів, які домагаються від короля «пожалувань» та «держань». А при цьому вони витискають місцевих шляхтичів («зем'ян») з їх земель (особливо тих, які не могли довести своїх прав на землеволодіння). Звичайно, такі шляхтичі були змушені підкоритися магнатам, стають їх «слугами». Так оформлювалася група безземельної шляхти, яку називали «служилою»¹.

В зв'язку зі зменшенням небезпеки від татарських набігів посилювалася й тут, на Поділлі, експлуатація селян. У 80—90-х роках XVI століття в королівських та магнатських маєтках закінчуються «слободи», селяни притягаються до постійного відбування панщини та інших повинностей, здійснюється обмеження землекористування селян, а відповідно до цього відбувається зростання числа «загородників» і «комірників». Розпочинається і закріпачення селян за законами Речі Посполитої.

Можна навести ряд прикладів цього.

В с. Білинковці, Барського староства, на Поділлі в 1552 р. було 11 «димів» тяглих, 5 «димів» — «на волі»; після татарського набігу в 1570 р. тут знаходилося 4 тяглих «дими», а 13 — «на волі»; але зате вже в 1583 р. тут залишилося тільки одних 15 тяглих плугових господарств².

В Барському старостві в 1552 р. з селян брали «осип» або «поволовщину», що складалася з 4 «третинників»³ пшениці, 10 «третинників» вівса, 2 курки, 20 яєць.

В 1570 р., крім «осипу», виплачували ще «стацію», що складалася з 3 третинників вівса, $\frac{1}{3}$ третинника жита, 2 возів сіна, 2 курей, корзини проса, масла, сиру, буханки хліба, прядива і т. ін.

Крім цього, з селян брали ще з кожних 20 овець чи свиней одну і грошовий податок — «подимне» та «пушкаровщину» — по 4 гроші з «димув»⁴.

¹ Архив Ю.-З. России, ч. VIII, т. I, ряд прикладів про це.

² Там же, див. таблицю «Статистические сведения о поселениях Барского староства».

³ «Третинник» — місцева міра сипучих тіл, дорівнювала $\frac{1}{3}$ «бочки».

⁴ Архив Ю.-З. России, ч. VIII, т. I, стор. 159, 234—236.

Трохи згодом, в 1583 р. в окремих місцевостях зростають розміри «поволовщини» до 5—6 третинників пшениці і 12 вівса.

З огляду на малу кількість фільварків на Поділлі (6—7 в 1570 рр.) панщина була незначною. На панщині працювали «через два тижні на третій», а місцями ще менше — 8 днів на рік та в жнива 2 дні жати і 2 дні косити¹.

Становище селян не було однаковим на всій території Поділля. В кінці XVI століття в північній частині вже переводили селян із «слобод» на тягло, а в південній — в 90 рр. XVI ст. — ще осаджували селян на «слободах» (на 12—15 років)².

В силу цього і повинності селян були різні. Так, на півночі Поділля в с. Шершнівці Хмельницького староства з селян брали різних поборів на суму 96 грошів, а також вимагали дводенної панщини в тиждень, а на півдні в селі Яновле, Шаргородського староства, брали «дань» на суму 24 гроші й вимагали 5 днів панщини на рік³. На самому півдні Поділля селяни не несли майже ніяких повинностей, і, наприклад, в с. Верещатинці (як про це написано в «люстрації»), «кмети нічого не дають, держит их помещик для того только, чтобы кто-нибудь с ним жил, иногда просит их на толоку»⁴.

Ця нерівномірність повинностей і їх незначний, в порівнянні з Галичиною, розмір пояснюється незначною заселеністю особливо південних місцевостей, частими татарськими набігами та незначною кількістю фільварків.

Але, незважаючи на це, литовські статuti й польські закони, що узаконювали закріпачення селян, поширювалися і на Поділлі і призводили до дальшого погіршення життя селянства.

Становище селян на Поділлі надалі, в першій половині XVII століття, було вже приблизно таке, як в Галичині та на Волині. І тут панщина посилювалася і стала переважною формою експлуатації. Особливо тяжким було становище селян у маєтках, зданих в оренду, з причин, про які йшла мова при характеристиці становища селян Галичини й Волині. Тому й тут селяни піднімалися на боротьбу.

* * *

Північна Київщина й південна Київщина (Полісся й Степ) в значній мірі відрізнялися соціально-економічним розвитком. В північній Київщині економічне становище селян в XVI сто-

¹ Архив Ю.-З. России, ч. VIII, т. II, стор. 172.

² Там же, ч. VIII, т. I, стор. 307, 328—331 і т. д.

³ Там же, т. I і II.

⁴ Там же, т. II, стор. 263.

літті було мало чим відмінне від становища селян в північній частині Волині. Набіги татар тут були рідко, землі—досить густо заселені, й тому феодалі тут посилено експлуатували селян. Серед селянства тут зустрічаються всі категорії від «данників» до «коморників». Закріпачення зростає так, як і на інших українських землях, на яких феодальні відносини не порушувалися ніякими зовнішніми чинниками. Тут поширюються всі закони, що були направлені на закріпачення селян.

В 1581 р. «тяглі» селяни платили тут по 15 грошів чиншу й працювали по одному дню на тиждень, «загородники» платили по 4—6 грошів чиншу, а «коморники» — по 2 гроші чиншу¹. Виплачувалася тут також данина медом (приблизно по неповному відру з «димом»).

Ще більше зростають повинності селян північної Київщини з початку XVII століття, коли тут з'являються фільварки, як в «королівщинах», так і в приватних місцевостях. Одночасно в окремих маєтностях, як наприклад, в маєтностях Тишкевича і Лагойського на Житомирщині запроваджується й «волочна поміра»².

Внаслідок запровадження «волочної поміри» збільшувалися на початку XVII століття, особливо в приватних маєтках, і повинності селян.

В 1620 р. в Зв'ягельській волості князів Острозьких тяглі селяни вже працювали в маєтку феодала цілий тиждень «крім дня торгового», а підсусідки — 3 дні на тиждень. Крім цього селяни платили ще по 8 грошів чиншу, давали гусей, курей по 2—4 штуки, по 20 яєць і т. д., не враховуючи різних «десятин» та «поплат»³.

Отже і на північній Київщині становище селянства погіршувалося, що привело до виникнення антифеодальних рухів.

Становище селянства в південній Київщині було іншим, ніж становище селян в північній Київщині.

Ця територія була окраїною Речі Посполитої, підлягала набігам татар, але була надзвичайно багата. Тут були родючі землі, річки й озера повні риби, багато диких тварин, густі ліси, луки, багаті садки, як писав про це в XVI столітті литовський мандрівник Михайло Литвин⁴.

Тому хоч ця територія (як і Брацлавщина, яка у всьому подібна до південної Київщини) й частіше страждала від набігів татар і населення від цього дуже страждало, але природні

¹ Zródła dziejowe, Варшава, 1894, т. XX, стор. 36—37.

² Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 373.

³ Див.: «Zródła dziejowe», т. XX, стор. 289.

⁴ Див.: «Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси», вып. I, Киев, 1890, стор. 48—49.

багатства приваблювали сюди людей, особливо найвідважніших. В силу того, що тут був майже зовсім відсутній феодальний гніт або був дуже незначним, в південній Київщині та Брацлавщині у великій кількості оселялися втікачі з тих місцевостей, де феодальний гніт різко посилювався. Навіть після чергових набігів татар населення, що врятувалося від полону чи смерті й порозбігалось, поверталось знову на свої місця.

На ці багаті землі приходили з Галичини, Волині т. ін. селяни і мешканці міст, запроваджували тут свої «уходи» (пасіки й мисливсько-рибальські промисли).

Але ж багатства південної Київщини і Брацлавщини приваблювали сюди й феодалів, які одержували грамоти від литовського князя чи польського короля на ці території та запроваджували тут свої господарства. Феодали — як місцеві українські, так і литовські, а після Люблінської унії й польські — одержували тут землі. Вони весь час намагалися встановити тут феодальне панування, прагнули збільшувати тут населення шляхом проголошування «слобод», переселяли сюди селян з інших своїх маєтностей тощо, але покищо до кінця XVI ст. результати були незначні. Населення здебільшого оселялось лише біля замків, які були надійним захистом від татар.

На території південної Київщини, за применшеними підрахунками польського історика О. Яблоновського, на кінець XVI століття було 438 осель і 107600 душ населення, а на території Брацлавщини — 402 оселі і 311300 душ населення¹.

Таке незначне залюднення південної Київщини і Брацлавщини й було причиною того, що на цих територіях феодально-кріпосницький гніт посилювався дуже повільно навіть тоді, коли почали з'являтися маєтки великих феодалів. Феодали тут були змушені давати селянам пільги, довготривалі «слободи» і навіть часто збільшувати пільги поселенцям через потребу робочих рук, через татарські набіги, а також і через близькість козаків, до яких, на випадок скрутного становища, тікали селяни.

На цих територіях і повинності селян були незначними. Так, в 1552 році в с. Якушенці на Брацлавщині з «диму» брали по 3,5 гроша, а роботи було «день косьби» і «день жнив» на рік. В трьох інших селах «данники» працювали на панській ріллі по 3 дні на рік².

Регулярна панщина запроваджується лише на півночі Брацлавщини, у Вінницькому старостві, тільки на початку XVII століття, та й то незначна, а далше на південь повинності

¹ Дивись: «Zródła dziejowe», т. XXII, Про применшення і неточність підрахунків Яблоновського говорить в багатьох рецензіях на його книги.

² «Zródła dziejowe», т. XXII, Варшава, 1897, стор. 286—287.

селян були значно менші. Біля Брацлава селяни платили з «диму» по 12 грошів, по мірці вівса, «по хлібові» і «по курчаті»¹, а далше на південь ще менше. Таке ж становище спостерігалось і на південній Київщині, де зростання повинностей відбувається лише в XVII ст., та й то лише в окремих місцях.

В 1616 р. в селі Романівці (Південна Київщина), за «люстрацією» вже був фільварк і селяни несли важкі повинності. Тут вони мусили працювати два дні в тиждень влітку і один день в тиждень взимку.

В той же час в Остерському старостві (Лівобережжя) селяни давали чиншу від 7,5 до 25 грошів, по $\frac{1}{2}$ —1 чверті вівса, сіно, мед тощо, але робіт не виконували ніяких. А в тогочасних «люстраціях» вказується, що селяни Переяславського староства «податків» жодних «не дають», але несуть військову службу².

В інших, більш південних місцевостях південної Київщини селяни платили тільки чинш і то часто в малих розмірах.

На цій території, як і на всіх українських землях, поширювалися литовські й польські феодальні закони, але, зважаючи на тогочасні особливості південної Київщини і Брацлавщини, експлуатація селянства тут була значно меншою, ніж у Галичині, на Волині і на північній Київщині.

Та й тут на всяке погіршення свого становища, особливо в першій половині XVI ст., селянство відповідало боротьбою.

* * *

На території південної України як на Подніпров'ї, так і на південному Лівобережжі, які польські націоналістичні історики називали «дикими полями»³, довгий час вважали себе господарями татари. Заселені ці місця були мало. Населення купчилося біля прикордонних міст (Черкаси, Корсунь, Канів та ін.) та укривалося серед лісів, байраків. Оселялися тут втікачі з тих територій, де феодально-кріпосницький гніт був значний.

Приходячи сюди, в південні степи, селяни розміщалися на ще вільних від феодального панування землях. Вони оселялися в основному «за порогами», на Подніпров'ї. Сюди тікала й міська біднота та представники інших прошарків тодішнього українського суспільства, як наприклад, дрібна шляхта, сільське духовенство.

З селян-втікачів, міської бідноти та з окремих представників інших класів формується козацтво. Всі ті, хто прибував на Подніпров'я, об'єднуються в загони-«ватаги» і озброюються

¹ Zródła dziejowe, т. VI, Варшава, 1878, стор. 123.

² Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 284—313.

³ Розуміючи під ними землі, які ще не належали феодалам.

для оборони від набігів татар, бо інакше тут вони не могли існувати. Такі об'єднані, озброєні загони і одержують назву козаків, що були передовою сторожею українського народу в боротьбі з набігами татар.

З приходом нових селян-втікачів збільшувалася і кількість козаків. Останні, посилюючи боротьбу з татарами, відтискали їх усе далі на південь, до самого Перекопа. Це сприяло певній безпеці і дальшому заселенню Подніпров'я.

Від феодального гніту тікали сюди й економічно міцні селяни (чи мешканці міст), часто великими групами з усім своїм майном, худобою, реманентом та навіть з своїми наймитами¹, і створювали тут свої господарства.

Оселяючись тут й обробляючи землю або включаючись у загони козаків, окремі селяни-втікачі з самого початку, в силу того, що вони приходили з майном, стають більш або менш багатими. Отже, на Подніпров'ї швидко створюється економічна нерівність серед селян. Сюди тікають і навіть дуже заможні селяни, які тут мають всі можливості розгортати своє господарство під захистом козаків, уникаючи одночасно феодальної експлуатації.

Заможні селяни, що прибували з усім майном і достатньою кількістю робочих рук, обробляли більше землі, розводили більше худоби. Селяни-втікачі, які йшли на Подніпров'я без всякого майна, силою обставин були змушені шукати працю в господарствах заможних селян, ставати «підсусідками», наймитами заможних.

Економічна нерівність в силу тих же причин створювалася і серед козацтва, що формувалось з селян-втікачів. Група заможного козацтва, одразу ж прагнула до експлуатації рядових козаків — «голоти», а також селян, що продовжували тікати на Подніпров'я й на низ Дніпра і приєднувалися до козаків.

Як уже вказувалось, козаки в жорстокій боротьбі з набігами татар відтискають їх на південь, і це сприяло безпеці Подніпров'я. Це в свою чергу притягало сюди все більше й більше селян-втікачів від феодального гніту. Це одночасно привертало до себе увагу магнатів, які добиваються від уряду й короля роздачі їм цих багатих земель.

Ось чому після Люблінської унії роздаються у великій кількості як українським, так і польським магнатам і шляхтичам великі маєтності на Україні, особливо на Подніпров'ї.

В 1589—1590 рр. сейм ухвалює роздати «пустині», що ле-

¹ Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 46.

жать за Білою Церквою¹, тому що з них «немає ніякої користі, ні державної, ні приватної»².

Ці «пустині за Білою Церквою», фактично заселені селянами й козаками, розбирають в першу чергу місцеві великі феодалі українського й литовського походження, що були тут воєводами, старостами. Князі Острозькі закріплюють за собою величезні латифундії на Білоцерківщині і Переяславське староство, князі Вишневецькі — Лубенщину і т. ін.

Тут одержують маєтки й волинські та галицькі магнати (Тишкевичі, Сапегі та ін.), а за ними і польські магнати (Конецпольські, Калиновські т. ін.). Маєтки одержують і монастирі та вище духовенство.

Одночасно магнати і тут намагаються поширити свої володіння за рахунок земель місцевих феодалів-«землян», перетворюючи їх у залежних від себе. Так, наприклад, Вишневецькі захоплюють маєтки Байбузи.

Для швидшого заселення цих територій магнати роздають закріплені за ними землі в «держання» дрібним шляхтичам. Одночасно переводять на ці багаті родючі землі своїх селян з волинських, галицьких, подільських і польських маєтностей; закликають сюди селян на «слободи» (на 20—40 років). Внаслідок посилення феодально-кріпосницького гніту на західноукраїнських землях на початку XVII ст. приходять на Подніпров'я і на Лівобережжя велика кількість селян-втікачів, і населення швидко зростає.

Території Подніпров'я й півдня України в кінці XVI і в першій половині XVII ст. все більше підпадають під владу Речі Посполитої, польські закони поширюються й тут. Але наявність певної небезпеки з боку татар, незначна залюдненість, наявність поблизу значних мас козацтва, до якого тікали селяни, — все це сприяло тому, що феодальний гніт тут був у XVI і на початку XVII ст. незначний, навіть в приватних маєтностях феодалів.

Фільварки з'являються тут лише в першій половині XVII століття (в 1630—1640 рр.). Робота селян на феодалів навіть там, де закінчилися слободи, була незначною, всього 6 днів у рік. Тут переважав невеликий чинш³. Через набіги татар «слободи» в окремих маєтностях продовжувались ще на 3—5 років⁴.

¹ Землі за Білою Церквою були заселені селянами і козаками, але феодалі вважали «пустинями» все, що не належало їм.

² *Volumina legum*, т. II, СПб., 1859, стор. 318.

³ *Zródła dziejowe*, т. V, Варшава, 1877, стор. 71.

⁴ Там же, Передмова, стор. XVII.

Всякі спроби феодалів підвищити повинності закінчувалися втечами селян до козаків та даліше на Лівобережжя і на територію Російської держави.

Ось в силу цього в першій половині XVII століття економічне і політичне становище селян на території південної Київщини, Брацлавщини та Лівобережжя відрізнялося ще набагато від важкого економічного і політичного становища селянства Галичини, Волині й Поділля.

В південному Подніпров'ї та на Лівобережжі основна частина селян сиділа ще на «слободах», платила державі або землевласникам незначний чинш, а в прилеглій до степів смузі селяни зовсім ухилялися від повинностей. Тому сюди ще й у першій половині XVII століття тікало щоразу більше селян із західних областей. Внаслідок цього населення тут збільшилося з середини XVI до другої чверті XVII ст. майже в 20 разів.

Але в другій чверті XVII ст. експлуатація селян і тут значно посилюється. Становище селян-втікачів і тут не виправдувало їх надій. Відсутність знярядь виробництва і засобів існування змушувала селян іти в кабалу до шляхти, до багатих козаків. Дедалі збільшується і тут число бідних розорених селян.

Так, наприклад, в 1631 році в Лубнах на 173 господарства міста і передмістя було 77 «нужденних халуп», в Миргороді на 52 заможні господарства припадало 60 «убогих комірників»¹. В таке нужденне становище потрапляють не тільки новоприйшли, але і давно осілі селяни. Саме в цей час піддані задніпровських маєтків князя Вишневецького в своїй скарзі писали, що він їх «зубожил вельми, выбираючи неслыханные податки, пенежные, быдлячие, медов, накидане горилки и селитры... А на остаток же в нивец зубожоно и знищено, для чего теж трохи не половина их се розышла»².

Те ж саме було і на інших південних територіях. На основі «дарчих» і «заставних» чи «купчих» актів на Брацлавщині під кінець першої половини XVI ст. можна встановити повинності селян і джерела прибутків панів. Селяни вже мусили відбувати панщину, давати підводи. Натурою вони давали «осип»: збіжжя, мед, різні десятини, зокрема, десятину бджільну й «поволовщину».

Феодали вибирали різні «грошові датки», мали прибутки від монополії на хмільні напої, млинів, від мита з мостів і гребель. У лісах прибуток був від «бортних дерев» (лісних пасік), прибуток від річок, ставків, бобрових гонів, пасік, садів, сіножатей і т. д.

¹ Дані за макетом «Історія України», т. I, К., 1950, стор. 119.

² Див. В. Голобуцкий «Освободительная война укр. народа...» М., 1954, стор. 20.

Ще важчим було становище селян у тих маєтках, які їх власник здавав в оренду на певний термін іншому. Орендатор дбав, щоб від такого маєтку одержати якнайбільше прибутків, від чого терпіли селяни. В літописі Самовидця згадуються «чинши великіє, поволовщини, дуди, осипъ, мѣрочки сухіє, з жорнов плату и инное»¹ в користь орендарів.

Життя селян погіршувалося ще й повною сваволею пана чи орендатора щодо «підданих» — тут є випадки і забиття на смерть та інші знущання. Наприклад, орендатор Погоріцький так побив киями селянина Тимоша, що той незабаром помер².

Селянин Ясько Парфенчик під час подій 1648 р. характеризував пана Стражалковського як такого, що «...вмів на Україні жінкам нашим груди різати, а дітей наших у казанах варити»³.

Крім феодальних повинностей на панів, селяни несли тягар і загальнодержавних податків, як «подимне» («поборове»), тобто податок з кожної селянської хати в розмірі півзолото. З 1640 р. цей податок на Подніпров'ї стягався в подвійному розмірі.

Яскраву картину становища селян середнього Подніпров'я в 30—40 роках XVII ст. змалював французький інженер Г. Боплан, що прожив на Україні майже 20 років і знав життя селян добре. Боплан писав: «Селяни там надзвичайно бідні; вони мусять працювати по три дні на тиждень із своїми кінями на користь панові і давати йому, відповідно до належної їм землі, багато мірок збіжжя, багато каплунів, курей, гусей і курчат на свята пасхи, трійці і різдва; крім того, возити дрова на потребу їхнім панам і відбувати тисячу інших повинностей, яких вони не повинні б відбувати без платні. Вимагають з них пани грошову повинність, десятину баранів, поросят, меду, всяких плодів і що три роки третього бика — коротко, селяни примушені віддавати своєму панові все, що той захоче, тому не дивно, що ці нещасні, закабалені, поставлені в такі тяжкі умови, не можуть ніколи нічого зберегти. Але це ще не так важливо, як те, що поміщики їх мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть і над їх життям. Така велика свобода польської шляхти (вона живе як у раю, а селянин — як у чистилищі), і тому, коли селянам трапиться ще попасти в неволю до лихого пана, — становище їх гірше, ніж у галерних невольників»⁴.

Все це викликало боротьбу селянства і на Подніпров'ї.

¹ Летопись Самовидца, К., 1878, стор. 5.

² Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 538—543.

³ Там же, ч. III, т. IV, К., 1914, стор. 163.

⁴ Історія України в документах і матеріалах, К., 1941, стор. 109—110.

На Чернігово-Сіверщині, яка входила з 1503 року до складу Російської держави, було багато маєтностей дрібних князів, як наприклад, князів Новосільських, Рильських, Трубачевських, Одоєвських та маєтностей боярських родів — Гладких, Перецьких, Рубців та ін.

Були тут і маєтки монастирів та «державні землі», що належали урядові Російської держави і роздавалися як «помістя», тобто в тимчасове володіння «служилому дворянству» за несення військової служби.

Через набіги татар ці території не були густо заселені. Крім місцевого населення сюди приходили селяни-втікачі, «холопи» з центра Російської держави, де в той час посилювався феодалний гніт і розвивались феодално-кріпосницькі відносини (в тому ж напрямі, що і в Польщі та Литві, хоча розвиток цих відносин в Російській державі відставав на півстоліття від цих країн¹).

Землеробство, мисливство, рибальство, бортництво, випалювання поташу, здобування смоли й дьогтю було тут основним заняттям населення.

Царський уряд і його представники — царські воєводи — робили все для заселення цих територій. Для охорони від татарських набігів будуються «засечные черты» — прикордонні охоронні лінії і укріплення (міста, станиці, «острожки»).

Для заселення Чернігово-Сіверщини і для охорони кордонів царські воєводи переводять сюди «служилых людей» з центральних територій Російської держави. За указами царя сюди переводять і «дітей боярських», і селян, і міщан.

Феодали одержували тут в нагороду за військову службу «помістя», закріплювали за собою «вільні землі» (що були такі ж «вільні», як «пустині» на Півдні України) й мали ще певні пільги і права.

Селяни, які переселялися сюди, одержували «пашню и усадбища»². Але земля тут надавалася лише цілим групам селян у формі громадського землекористування. Вони вважалися «служилыми людьми по прибору», або «приборными»³ й були найбільш численним прошарком населення. На їх плечах лежав основний тягар побудови й охорони укріплень та боротьби з татарами.

¹ Б. Греков, Крестьяне на Руси, М., 1946, стор. 388.

² В. Снегирев, Сторожевая служба, М., 1942, стор. 40.

³ А. Новосельский, Распространение крепостнических землевладений в южных уездах Московского государства, «Исторические записки», т. IV, М., 1938, стор. 80.

Однак частина «приборних» підпадає під експлуатацію феодалів—«поміщиків», які користувалися помістями, в силу чого приборні беруть значну участь у селянських рухах. Склад «приборних» поповнювався весь час за рахунок селян-втікачів і холопів¹.

Воеводи намагалися використати для військової служби і «путивельських козаків», які утворювалися тут, як і на Запорожжі, з селян-втікачів².

Також царський уряд, що «всяко стимулював приплив населення в ці місцевості»³, надсилав сюди людей різних категорій, аж до засуджених на смерть.

В XVI ст. і тут, як в усій Російській державі, йде наростання феодально-кріпосницького гніту. Селяни в Чернігово-Сіверщині несли ряд повинностей і «оброків» (чиншів) на користь держави, феодалів і церкви.

В кінці XVI ст. в Російській державі і на Чернігово-Сіверщині поширювалася «поміщицька рілля»⁴, а в зв'язку з цим збільшувалися й повинності селян і відбувалося їх закріпачення. Про це свідчать так звані «Послушныя грамоты», які визначали відносини між землевласниками і селянами.

В третій редакції «Послушних грамот» (кінець XVI ст.) говориться, щоб селяни поміщика слухались, а «пашню пахали и оброк платили чем вас изоброчит»⁵.

Отже, в кінці XVI ст. норми повинностей і панщина і на Чернігово-Сіверщині залежать від бажання і апетитів поміщиків, які, в зв'язку з включеннями своїх господарств в товарно-грошові відносини, були ненажерливими.

Збільшення повинностей селян та їх закріпачення оформлювалося рядом законів, виданих царським урядом для задоволення вимог феодалів.

Так, при запровадженні «Писцових книг» в 1581—1592 рр. переважна маса селян була позбавлена права переходу. Офіційне закріпачення селян було оформлене законом про «заповедные годы», за яким селянам зовсім заборонялося переходити від феодала до феодала, і законом з 1597 р. про п'ятирічний термін розшуку селян-втікачів⁶.

Поруч із закріпаченням селян в першій половині XVII ст. відбувалося й збільшення їх повинностей, йшло переведення селян з натуральної ренти на грошову, а далі й на відробітну.

1 А. Новосельский, Згадувана стаття, стор. 80.

2 В. Снегирев, Сторожевая служба, стор. 40—41.

3 И. Смирнов, Восстание Болотникова, Л., 1949, стор. 71.

4 Тобто, власні господарства феодалів, подібні до фільваркових господарств, які були в Речі Посполитій.

5 И. Смирнов, Восстание Болотникова, стор. 40.

6 Там же, стор. 50—51.

В 1620 р. селяни платили «оброк» грішми по 50—51 алтину з родини за використовувані ними різні угіддя, платили і «пошлин с рубля по 10 денег», а також «пашню пахали» — «по 2 десятины на выть» (велику селянську родину)¹.

Однак феодальна експлуатація селянства Чернігово-Сіверщини, як і всієї Російської держави, не була такою великою, як в Польщі і Литві, а панщина досягала найбільше 2 дні на тиждень в XVII ст.

Крім того, в Російській державі, яка була централізованою, не було такої сваволі феодалів, як в Речі Посполитій, бо царський уряд в інтересах всього феодального класу обмежував сваволю окремих феодалів. Про це не раз писали сучасники. Так, уже згадуваний Старовольський зазначав: «... у москвитян думний пан і найперший боярин... не сміють так кривдити простого холопа, хоч би й іновірця; ніхто і не подумає про це: кожен знає, що його самого можуть повісити перед будинком скривдженого. Тільки у нас в Польщі можна все робити і в містечках і в селищах...»²

Отже, ця відмінність в становищі народних мас в Російській державі поширювалася і на Чернігово-Сіверщину і сприяла тому, що становище селянства і міського населення було тут кращим (і це також грало певну роль в посиленні переходів українського населення на російську територію).

Правда, і в тогочасній феодальній Російській державі феодально-кріпосницька експлуатація поступово зростала. Також чернігово-сіверське міське й особливо сільське населення терпіло ще й від зловживань воєвод, від притягнення до державної повинності — «пахать государству десятинную пашню»³ тощо. І тому воно іноді тікало на Подніпров'я і південь України, поповнюючи там ряди козаків і місцевого українського населення.

Від надмірної зайнятості «полевою службою» (охороною кордонів, укріплень тощо) терпіла також і частина «приборних».

Одночасно зі збільшенням експлуатації в центрі Російської держави на Чернігово-Сіверщину весь час прибували нові селяни-втікачі та «холопи». Втечі особливо підсилював голод 1601—1603 рр. в Російській державі, коли феодали відпускали своїх холопів і слуг масами, не бажаючи їх годувати. Підсилював втечі і указ Бориса Годунова про тимчасову можливість для поміщиків давати дозвіл селянам на «вихід».

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, К., 1886, т. I, стор. 210.

² Див.: «Історія Української РСР», т. I, Київ, 1953, стор. 180.

³ А. Вознесенский, К вопросу об экономическом состоянии беглых крестьян на Юге Моск. г-ва., «Истор. записки», т. XVI, М.-Л., 1945.

Таким чином на території Чернігово-Сіверщини на початку XVII століття зібралось лише «холопів» понад 20 тисяч, які володіли зброєю й були на конях. Це досить велика кількість населення, якому вже нічого було втрачати, яке ненавиділо поміщиків і феодальний гніт і вступало в 1601—1603 рр. та, особливо, в 1606—1607 рр. в боротьбу проти феодально-кріпосницького ладу.

Після польської інтервенції 1604—1613 рр. Польщі вдається відірвати від Російської держави Стародубщину й Новгород-Сіверщину, а в 1634 р. і Чернігівщину.

Після загарбання цих земель польські феодали починають тут зразу запроваджувати свої порядки. Польські урядовці роздають великі маєтності польським магнатам, стверджують тут землеволодіння місцевих князів і бояр і запроваджують разом з ними єдину феодальну експлуатацію селян.

Частина «приборних» (так званих «лучших») продовжує нести службу на охороні кордонів і перетворюється в «служилу шляхту». Інші «приборні» разом з селянами підпорядковуються польським феодальним законам про закріпачення, обкладаються натуральними поборами та «роботизною».

Ці повинності селян вже були набагато важчими від попередніх повинностей російських часів, і місцеве селянство не раз скаржилося на тяжку «лядську неволю»¹, вступаючи на боротьбу проти неї.

* * *

Феодальні відносини на Закарпатті, що належало тоді Трансільванському князівству (а частина — австрійським Габсбургам), розвивались по тому самому зразку, що й у Галичині. Оскільки в XVI і в першій половині XVII ст. на зовнішньому й внутрішньому ринках збільшувався попит на сільсько-господарські продукти, феодали Закарпаття, включаючись у торгівлю, турбувались про розширення своїх господарств. За рахунок земель, що знаходились в користуванні селян, феодали поширювали свої власні господарства: «двори», «хутори» й «майорні» — тобто фільварки. Як і на інших українських землях, на Закарпатті розвиваються як королівські, так і феодальні фільварки; у фільварках розвивалося ремесло, тваринництво, зернове господарство тощо. Вони, ці господарства, обслуговувались не тільки «челяддю», але й притягались до роботи селяни з навколишніх сіл.

Ці феодальні господарства поступово розвиваються в селах, на рівнині і на підгір'ї: тут маєтностями володіли як великі

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 3—4.

феодала, так і дрібна шляхта, що мала від 2 до 20 кріпацьких дворів.

В списках феодалів Закарпаття за XVII ст. знаходимо як іноземних (італійських, німецьких та угорських), так і місцевих, українських з слов'янськими прізвищами, як наприклад, Стойка, Юрчак та інші. Всі вони однаково запроваджували фільваркові господарства і посилювали експлуатацію селян.

Феодалам допомагали в експлуатації селянства і заможні селяни — «шолтеси» і «кенезі» (старости сіл), які були довіреними особами магнатів, стежили за своєчасною сплатою податків та виконанням закріпаченими селянами натуральних повинностей.

Економічне становище селян Закарпаття було подібне до становища селян в Галичині. І тут була диференціація селян на ряд категорій: «газди», «жилярі» і «піджилярі».

«Газди», або «кмети», жили у власних хатах, мали рогату худобу, «ораницю» — польову землю й луки. Вони розділялися (за кількістю землі) на «газдів», які сиділи на цілій садибі — «телеку», до якої належало 20—28 угрів «ораниці» і 8—12 угрів луків¹, і на тих, які сиділи на менших наділах, що складали $\frac{1}{2}$ чи $\frac{1}{4}$ частину «телеку». Але «газдів», які мали садибу, було мало. Наприклад, в Ужгородській домінії з 587 газдів цілу садибу мали тільки 16 газдів².

Правда, серед «газдів» з повним наділом були і справжні багаті, які мали чимало коней, рогатої та іншої худоби. Так, в 1600 р. М. Орос з Рахова мав 6 корів, 6 коней і 300 овець; О. Берецький з с. Ізи біля Хуста мав 16 волів, 3 корови, 16 свиней, 60 овець; А. Круцкович з с. Нижній Бистрій (Хустський район) — 6 волів, 6 корів, 4 коней, 20 свиней, 80 овець тощо³.

«Газдів», які відбували повинності на феодала, ще називали «йоббадями» — закріпаченими, бо селянство тут було закріпачене ще з початку XVI ст. (з 1515 р.).

«Жилярі», або «наймити», — це селяни, які мали тільки невеликий город, двір та хату. «Піджилярі», або «підсусідки», — це селяни, які не мали і своєї хати, а жили в чужій.

Селянство Закарпаття підлягало нещадній феодалській експлуатації. Форми цієї експлуатації визначалися актами-«урба-

¹ Науковий збірник «Просвіта», т. XII, Ужгород, 1933—1934 рр., стор. 166, угр = 0,43 га. Треба додати, що такі постійні розміри «телеку» встановлюються вже в кінці XVII і в XVIII ст.

² Там же.

³ Ці дані подає Сокирицький Сирохман «Утцюзнна, газдуветво и прошлость», б. р., стор. 69—75.

ріями», в яких записувалась земля, групи селян та всі види їх повинностей щодо феодала.

Так, в кінці першої половини XVII ст. в Маковицькій домінії феодала Ракоці збиралося з селян грошові побори («цензус», «суха корчма», «дяківське» та ін.) від 7—8 пенязів до 3 флоринів, натуральну ренту — «дев'ятину», а також селяни відробляли панщину «коли скажуть».

Натурою селяни з кожного господарства давали: 3 сопи жита, 3 сопи ячменю, 10 курей, 5 гусей, 60 яєць, 50 головок капусти, десятину від свиней, двадцятину від кіз та овець. Крім цього кожне село платило данину-«друблю» (на замок), що давалася на день св. Мартина, а саме: 1 діжку сира, 1—3 іці меду, 1—3 круги топленого воску, 1 серну, 1 кролика, 1 птицю, 1 сопу гороху, 1 сопу сім'я з конопель, 4¹/₂ коблі вівса, 1—10 складометрів дров, 1—9 штук круглого дерева і 1 вола¹.

Дуже поширеною була панщина, яка досягала 3 днів на тиждень і додаткова повинність у вигляді ремонту шляхів, мостів та різних ремісничих робіт.

Залежність селян від землевласників ставала дедалі важчою. Крім загального закріпачення селян в XVI ст., після придушення повстання Дожі в 1514 р., уряд Угорщини рядом указів (від 1555 і 1577 рр. на Ужанщині т. ін.) ще більше посилював владу поміщиків над селянами. Селяни остаточно втрачають право переходу на день Мартина; за цими указами поміщики почали розшукувати і повертати селян-втікачів, які навіть 30 років жили на новому місці. В цих указах говорилося, що втікачів можна повертати старим власникам навіть військовою силою.

Щоб держати в покорі невдоволені маси селянства й міської бідноти, в Угорщині, а в тому числі і в захопленій Габсбургами частині Закарпаття, розташовуються австрійські війська. Селяни повинні були забезпечувати військо фуражем. Це військо поводилось на Закарпатті як на завойованій території, грабувало майно селян; внаслідок цих грабунків різко зменшилось поголів'я тваринництва.

Для збирання податків австрійський уряд надсилав в Угорщину і на загарбану ним частину Закарпаття військові групи, яких місцеве населення презирливо називало «солдатесками», і які збирали податки з населення різними варварськими методами, брали від селян останні гроші, одяг, птицю, худобу, тягали людей за волосся, бороди, били палицями по шиї та спині, клали на живіт розжарене вугілля, прив'язували

¹ Сокирницький Сирохман, стор. 87—90. 1 сопа = 22¹/₃ іці; 1 іця = 7 пінтам = 6¹/₄ літрам; 1 кобель = 100 літрів.

до стовпів, палили вогнем підшви. Особливо це відбувалося вже в середині і в кінці XVII ст.

Таке свавілля і жорстокість викликало гостру антифеодальну боротьбу селян і на Закарпатті.

* * *

В Буковині, яка належала в XVI—XVII століттях до Молдавії, феодальний спосіб господарства в основному носив натуральний характер. До того ж на шляху суспільно-політичного розвитку Буковини, як і Молдавії в цілому, стояла така серйозна перешкода, як турецьке іго. Своєю грабіжницькою політикою турки затримували економічний розвиток загарбаних ними територій. Як вказував К. Маркс, «...присутствие турок в Европе представляет собою препятствие для развития естественных богатств фракийско-иллирийского полуострова»¹. Господарювання турків у Молдавії й Буковині і знищення ними місцевого населення привело до того, що в багатьох місцях земля залишалася необробленою.

Під владою султанської Туреччини зміцнювалися місцеві феодалі, єпископи і бояри. Разом з турецькими воєводами і місцевими «господарями» (князями Молдавії) вони посилюють експлуатацію селян. Розвиваючи свої господарства, феодалі забирали землі у селян. В той же час селянин, який одержував від феодала клаптик землі, повинен був за неї платити оброк і відбувати панщину на панській землі. Але якщо спочатку селянин мав право, повністю розрахувавшись з паном, відійти від нього, то згодом феодалі, використовуючи позаекономічний примус, всіляко перешкоджали селянину користуватись правом виходу. І це завершується врешті-решт закріпаченням селян.

Процесу закріпачення селянства значно сприяли (так як і в інших частинах українських земель) феодальні війни. Війни приводили до зубожіння селян, знищували їх господарства і посилювали владу феодалів-кріпосників. З метою закріпачення все більшої кількості селян, феодалі вводять порядок, в силу якого селянин, який просидів на боярській землі 12 років, вважався в XVI—XVII ст. кріпаком.

Таким чином основна маса селян на Буковині, як і в Молдавії, була перетворена в безправних кріпаків (по-молдавськи «вечин»), які зобов'язані були платити феодалу натурою «димжу» (оброк) і відбувати панщину. Розмір «димжі» складався з десятої частини урожаю зернових і городніх культур та з

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, стор. 374.

десятої частини худоби й бджіл. Кріпаки повинні були доставляти феодалу і вироби своїх домашніх промислів.

Крім десятини в користь свого пана, селяни вносили ще «десятину» і «господарю» — князю Молдавії. Подвійна десятина, збільшення оброку й податків в користь держави приводили до швидкого розорення селян-кріпаків.

Крім натуральної ренти селяни повинні були відбувати на полях феодала і панщину. Закріплюючи за феодалами право володіння землями, «господарі» в своїх грамотах вказували, що селяни-кріпаки повинні в усьому слухати пана і виконувати всі роботи, які він від них буде вимагати¹.

Отже, надзвичайно важкі повинності кріпаків Буковини не були унормовані, кріпаки мало чим відрізнялися від рабів, селян вважали за майно пана: їх продавали разом з маєтком, здавали в оренду, в заставу, жорстоко карали за спробу втекти і т. д.

В силу цього й на Буковині селянство включалося в антифеодалну боротьбу.

* * *

Ми розглянули становище селянства в усіх частинах українських земель протягом другої половини XVI і першої половини XVII ст.

Ми бачимо, що скрізь здійснюються однакові соціально-економічні процеси (звичайно, з місцевими видозмінами). Хоча вони і не одночасні, і є велика різниця в часі появи і розвитку цих процесів на різних українських землях, проте напрям в них один: в бік зростання феодально-кріпосницького гніту, в бік посиленого загострення класової боротьби і антифеодалних рухів.

А оскільки в усій Східній Європі в той час відбувався перехід від натуральної і грошової до відробітної ренти — панщини, що, як уже відзначалося, було дуже важливою зміною в ході розвитку базису тодішнього феодального суспільства, то це різко погіршувало становище народних мас.

Викликане всім цим важке становище селянства ще погіршувалося феодальним свавіллям та безладдям, яким за виразом сучасників, «трималася» Річ Посполита.

Це свавілля проявлялося в «наїздах» — збройних нападах одних феодалів на інших, під час яких грабувалося майно останніх, а особливо — майно їх селян.

Це безладдя проявлялося в «конфедераціях» — нападах збройних груп феодалів — противників прийнятих на сеймах

¹ История Молдавии, т. I, Кишинев, 1952, стор. 183—184.

рішень на прихильників цих рішень і в «рокошах» — узаконених у Речі Посполитій збройних виступах проти уряду і короля і т. д. І все це теж розоряло селян.

Нарешті, дуже тяжко відбивалися на селянах феодальна оренда і суборенда маєтків, бо тоді одночасно визискували селян і власник маєтку, і його орендатор, і суборендатор.

А коли до цих факторів, які ми ще розглянемо докладніше, додати повне політичне й юридичне безправ'я селян, яких феодали (а особливо польські шляхтичі) порівнювали до худоби, презирливо називаючи «бидлом», «собаками» і т. ін.; коли врахувати, що феодали безкарно знущалися над селянами, били їх, грабували, вбивали, витягали з них останні сили й соки¹, — то стане цілком зрозумілим, чому селянство було основною рушійною силою в усіх антифеодальних виступах кінця XVI і першої половини XVII ст., а особливо у визвольній війні.

Від феодально-кріпосницького гніту страждали й інші прошарки населення українських земель.

Зокрема, страждало населення міст, і в першу чергу — міська біднота, яка й без того була позбавлена всяких прав.

Багато міст були приватною власністю феодалів, знаходячись в їх маєтках, і населення таких міст притягалось до повинностей нарівні з селянами.

Навіть у таких містах, які домоглися деяких прав і самоуправління, що були центрами староств (Чигирин, Канів), мешканці їх мусили «з домов и оседлостей своих, для пашни замковое, на пригон с сохою, на жниво с серпом, на сенокос с косою, так же теж на работы кухни, стайни, погребу, на potrzeby замковые ходити...», як сказано в тогочасній грамоті².

І у великих містах, як Львів, Київ, Брацлав та інших, які одержували додаткові права і самоуправління³, відбувалося втручання феодалів у права і самоуправління цих міст, провадилися «наїзди» феодалів, напади «конфедератів» (навіть на Львів у 1613 р.), в силу чого і ці міста терпіли від феодальної сваволі й розорялося їх населення.

¹ Тогочасний письменник-полеміст Іван Вишенський, критикуючи феодальний лад, писав на адресу світських і духовних феодалів: «Не ваши милости ли сами... из обору коне, волю, овцы у бедных подданных волочите, дани, пенежные, дани пота и труда от них вытягаете, от них живо лупите, обнажаете, мучите, томите... и «бедные подданные и день и ночь на вас трудят и мучат...» Див.: «Акты... Ю. и З. России», т. II, СПб., 1865, стор. 229—230.

² «Акты... Ю. и З. России», т. I, СПб., 1863, стор. 230—231.

³ Але не всі групи міського населення однаково ними користувалися, а біднота зовсім позбавлялася всяких прав.

Ще більше розоряло міста Речі Посполитої те, що феодали включалися в торгівлю, зокрема, мали право на безмитну торгівлю. За конституцією польського сейму з 1496 р. (а для Литви — за рішенням сейму 1559 р.) феодали могли вивозити різні речі й продукти «з дому» (тобто власну продукцію) чи привозити «до дому» (тобто для власного споживання), не сплачуючи ніяких податків-мит за перевезення товарів через кордон, через ту чи іншу територію.

Ось цим і скористувалися феодали Польщі, Литви, Галичини, Волині та інших земель для вивозу зерна за кордон, без допомоги будь-якого купецтва (крім хіба гданського, яке захопило безпосередні зв'язки з закордоном). При цьому феодали вивозили не лише продукцію власних господарств, але й скуплену за безцінь продукцію селянських господарств. На це скаржилися в 1564 р. «люстраторам» міщани Сяноцької землі, що «велика сила шляхтичів взялася до великого купецтва під плащем» (тобто прикриттям) «домової потреби, і купуючи у великому числі худобу й коней, переганяють через границю, а мит не платять»¹.

Так само феодали привозили з-за кордону й чимало різних речей — нібито для власних потреб — і не платили мит, а самі торгували цими речами по дешевшій, ніж у купців, ціні й цим дуже завдавали шкоди міській торгівлі.

Про це можна навести багато різних прикладів. Так, наскільки шляхетська торгівля переважала в окремих галузях торгівлю міст, можна бачити хоча б з того, що вже в 1575 р. брацлавська шляхта відправляла на Гданськ 208 човнів з різними товарами, а купецтво Брацлава всього — 67 човнів (за даними Брацлавської митної контори) і т. д.

Про все це відомий польський історик С. Кутшеба, характеризуючи кінець XVI і початок XVII ст., писав: «Торговля переходить в руки шляхты, которая теперь уже сама, непосредственно, вывозит свой скот, золу, хлеб и т. д... торговля польских городов ограничивается посредничеством в привозе товаров из-за границы... Отсутствие охранительных пошлин убивает цеховую промышленность, иностранные товары заливают рынки, цехи падают все сильнее»². Отже, відбувалося значне розорення міст феодалами, особливо починаючи з другої половини XVI ст.

Крім усього цього феодали скупчували в своїх маєтках велику кількість ремісників, які виготовляли для них ремісничі

¹ Жерела до історії України-Руси, т. II, стор. 291. Люстратори — королівські чиновники, що переписували королівські маєтки.

² С. Кутшеба, Очерк истории общ.-гос. строя Польши, СПб., 1907, стор. 137.

вироби, й ці вироби феодалаи вже не мали потреби купувати в містах. Тому міські робітники через значне безробіття розбігалися. Наприклад, за 1577—1583 рр. в м. Острі кількість ремісників зменшилася з 101 до 42, а в приватному маєтку Торчині біля Луцька, що належав Луцькому єпископу, кількість ремісників за ці ж роки збільшилася до 108 чол.

Внаслідок цього міста не могли витримати економічної конкуренції з феодалами. Купецтво, яке платило чимало різних мит і поборів — за переїзд через кордон, за проїзд по шляхах, мостах, греблях (які належали феодалам), за торгівлю в самих містах та інше, не могло продавати товари так дешево, як феодалаи, й розорялося. Міські ремісники не знаходили збуту для своїх виробів, бо сільське ремесло, підтримуване феодалами, захоплювало ринки, а привезені феодалами чужоземні товари збивали ціни. Тому ремісники змушені були здавати вироби за безцінь тим же феодалам чи їх агентам. А оскільки все це було наслідком феодално-кріпосницького ладу, то цілком зрозуміло, що й міське населення включалося в антифеодальну боротьбу на боці селянських мас.

Важким — в умовах посилення феодално-кріпосницького ладу й зростання панування шляхетської Польщі над українськими землями — ставало й становище козацтва.

Незважаючи на те, що серед окремих прошарків козацтва зростала економічна нерівність і загострювались класові протиріччя, все ж таки козаки були більш вільні від феодално-кріпосницького гніту, ніж селяни й міське населення. Вже вказувалося, що спочатку на Подніпров'ї майже не було феодалних маєтків. Пізніше, коли кількість козаків зросла і вони забезпечили більшу безпеку для Подніпров'я, феодалаи почали розподіляти «пустині» «за Білою Церквою». Проте ще довго не могли вони підсилювати тут — через близькість вільного козацтва — феодалну експлуатацію. Ось чому в Подніпров'я до козаків у великій кількості тікали селяни, ось чому переважна маса феодално залежного селянства прагнула «покозачитися», тобто звільнитися від феодално-кріпосницького гніту.

Але напівзалежне становище козацтва (з його центром — Запорозькою Січчю) та збільшення кількості селян-втікачів, які переходили до козаків, — все це не могло не викликати шаленої люті феодалів, а особливо польсько-шляхетського уряду.

Польський уряд і феодалаи намагалися знищити козацтво, щоб не допустити втечі на Подніпров'я залежних від них селян, намагалися перетворити козаків у своїх кріпаків. Для цього проти козаків надсилалися військові загони, окремих

представників козацької старшини підкуповували грішми, маєтками й королівською службою, а проти рядових козаків діяли утисками, шаблею, яка в той час «була законом»¹.

В силу цього вся маса козацтва, включаючи й значну частину старшини, також страждала від польських і місцевих феодалів, терпіла від «наїздів» і збройних нападів феодалів, обмежувалася в правах та ін.

Таким чином, від утисків з боку польських магнатів і шляхтичів та місцевих українських феодалів, які допомагали їм, страждали значні прошарки українського народу. До цього ще необхідно додати й зростання національно-релігійного гніту в той час.

Польські феодали, яких підтримували агенти Ватикану — ксьондзи і єзуїти (що з'явилися в Польщі в 1564 р., в Литві — в 1569 р., а на українських землях, включаючи і Київ, в 1585—1620 рр.), намагалися окатоличити й ополячити українське населення, здійснюючи характерне для феодалізму правило «*Cuius regio, eius religio*» («чия земля, того і релігія»). А цим самим вороги українського народу намагалися розірвати його споконвічні зв'язки з великим російським народом, знищити його самобутність, мову, культуру. Це робилося на основі релігійної унії 1596 року, при допомозі якої, шляхом підкорення православної церкви Ватикану, малося на увазі здійснити духовне закабалення українських народних мас в додаток до соціально-економічного і політичного їх закабалення.

Все це не могло не викликати загострення боротьби народних мас українських земель як проти феодально-кріпосницького, так і проти національного гніту. В цю боротьбу, крім найбільш пригночених мас українського народу — селянства і міської бідноти, включається козацтво, в тому числі і більшість старшини, решта міського населення (купецтво, цехові майстри та ін.) і частина дрібних українських шляхтичів, які розорялися великими феодалами, а також страждали від польсько-шляхетського панування.

Проте всі ці різні суспільні групи українського народу² включалися в боротьбу, зберігаючи свої класові інтереси, намагаючись здійснити попутно й власні прагнення, забезпечити

¹ Сказання о Дмитрии Самозванце, СПб., 1834, т. V, стор. 127.

² В феодальному суспільстві було два основні класи: феодали-експлуататори і кріпосні селяни — експлуатовані. Проте, до цих двох основних класів примикали: до експлуататорів — заможне міське населення (купці, цехові майстри та ін.), духовенство і козацька старшина; до експлуатованих — міська біднота і рядове козацтво. Отже, серед цих суспільних груп були групи, приналежні до різних класів.

свої класові позиції. Тому й не дивно, що окремі, найбільш заможні представники козацької старшини й української шляхти часто зраджували, переходили на бік ворога — польського уряду й великих феодалів. Але їх зрада не могла змінити й не міняла загального характеру народної боротьби.

Але те, що в антифеодальну, народно-визвольну боротьбу включалось козацтво, яке було найбільш організованою силою в цій боротьбі, сприяло її успіхам.

* * *

На українських землях, починаючи з кінця XVI ст., різко посилюється антифеодальна і разом з тим народно-визвольна боротьба, відбувається ряд масових селянсько-козацьких повстань (під керівництвом Криштофа Косинського в 1591—1593 рр., Северина Наливайка й Григорія Лободи в 1594—1596 рр., Тараса Федоровича в 1630 р., Павла Бута-Павлюка в 1637 р., Яцька Острянина і Дмитра Гуни в 1638 р. та ін.).

Це, звичайно, не означає, що до кінця XVI ст. взагалі не було антифеодальної, народно-визвольної боротьби. Вона була й раніше — вже в кінці XV і протягом всього XVI ст., зростаючи у відповідь на закріпачення селян.

Ця боротьба проявлялася в той час як в пасивній формі (різного роду протести й масові втечі селян від феодалів), так і в активній формі (вбивства феодалів, підпали й руйнування маєтків феодалів і, особливо, масові селянські й селянсько-козацькі повстання).

Протягом XV—XVI століть відбувся ряд масових виступів і повстань народних мас на українських землях. Це повстання селянства Галичини під керівництвом Мухи в 1490 р., повстання селян Закарпаття (в зв'язку з повстанням селян Угорщини під керівництвом Дьєрдя Дожі) в 1514 р., виступи населення міст Брацлава і Вінниці в 1536 р., Канева і Черкас в 1541 р., дії на Поділлі загонів Качора, Крадзви і Ракошника¹ в 1579 р. та багато інших.

Проте всі вони (за винятком хіба повстання Дожі в Угорщині) не поширювались на значну територію, не були і в достатній мірі масовими, тобто не були ще таким проявом масової боротьби широких народних мас, як повстання кінця XVI ст.

Щоб зрозуміти, чому саме з кінця XVI століття розгортаються масові селянсько-козацькі виступи і повстання, які охоп-

¹ «Которых имена славны по всем Подолн»... — пишеться про них в документах; див.: «Архив Ю.-З. России», ч. III, т. I, К., 1863, стор. 3.

люють широкі території українських земель і підготовляють визвольну війну українського народу, треба зупинитися на причинах цього явища.

В свій час, характеризуючи селянську війну початку XVI століття в Німеччині, Ф. Енгельс зробив ряд висновків як про причини виникнення селянської війни, так і про її обмеженість. Ф. Енгельс в роботі «Селянська війна в Німеччині» підкреслював, що селянство — роздрібнене і темне, яке звикло (протягом віків існування феодальної залежності) до підкорення, а також було неорганізоване, одвикло від вживання зброї і т. ін. — піднімалося на антифеодальну боротьбу лише під тиском раптових різних змін його становища, раптового різкого його погіршення.

Енгельс також звертає увагу й на те, що нерівномірність феодальної експлуатації (яку ми можемо бачити навіть у двох сусідніх феодалів), також сприяла тому, що селянство включалося в антифеодальну боротьбу не скрізь однаково. Саме ця нерівномірність експлуатації перешкоджала об'єднанню всіх селян, ширила шкідливі ілюзії про «доброго пана», проти якого нібито немає чого боротися. На цьому до певної міри і базувалася обмеженість селянських рухів, неохоплення ними всіх територій.

Ф. Енгельс писав: «Как ни тяжел был гнет, под которым приходилось стонать крестьянам, толкнуть их на восстание было очень трудно. Их раздробленность чрезвычайно сильно затрудняла возможность общего соглашения. Долгая привычка к подчинению, переходившая от поколения к поколению, отвычка во многих местностях от употребления оружия; то усиливающаяся, то ослабевающая, в зависимости от личности господина, жестокость эксплуатации — все это содействовало тому, чтобы крестьяне оставались спокойными»¹.

В іншому місці, повертаючись до характеристики селянства Німеччини, Ф. Енгельс звертав увагу на те, що «...лишь величайшее напряжение, лишь внезапный отказ от всего привычного образа жизни могли привести в движение это раздробленное, редкое, выросшее в слепом повиновении крестьянское поколение»². Це сказано про німецьких селян початку XVI ст. Але оскільки це є висновком, зробленим на основі найтипівіших рис антифеодальної боротьби селянства, то ці положення Енгельса мають пряме відношення і до селянства українських земель кінця XVI ст.

Більше того, ці вказівки Енгельса допомагають нам пояснити, чому саме масові селянсько-козацькі рухи розгортаються

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. VIII стор. 126.

² Там же, стор. 144.

на Україні лише з кінця XVI ст. і чому саме вони охоплюють в основному території Подніпров'я, Київщини, Брацлавщини та Лівобережжя і в меншій мірі відбуваються на Волині й в Галичині, де феодально-кріпосницький гніт був значно сильнішим.

Справа в тому, що саме в 2-й половині і особливо під кінець XVI ст. створюються на українських землях такі обставини, які різко погіршують становище селян і штовхають їх до масових форм боротьби. Це, перш за все, завершення закріпачення селян на основній частині українських земель. Це дуже важлива зміна в базисі того часу, це перехід на вищий ступінь безпосереднього розвитку феодально-кріпосницьких виробничих відносин. Він був заснований на загальному розвитку продуктивних сил феодального суспільства, на суспільно-економічному розвитку того часу. Цей перехід був наслідком розвитку товарно-грошових відносин в надрах феодально-кріпосницької системи, знаходився в зв'язку з розвитком товарних фільваркових господарств. Це тягнуло за собою не тільки зміцнення зв'язків феодального господарства з ринком, але й збільшення відробітної ренти та повинностей і посилення процесу закріпачення селян. Проте наростання феодально-кріпосницької експлуатації ще не могло само по собі штовхнути селянство на масову боротьбу, хоч і було основною причиною її.

І ось на кінець XVI ст. з'являються цілком нові економічні і політичні фактори, що різко й раптово погіршують становище селян, а в силу цього стають поштовхом до їх масової боротьби проти феодально-кріпосницької системи.

В умовах швидкого розвитку товарно-грошових відносин у феодалів збільшується потреба в грошах. Ця потреба була наслідком соціально-економічних процесів, які відбувалися в країні й були пов'язані з дальшим розвитком суспільного поділу праці, з розширенням внутрішнього й зовнішнього ринку, із зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію в містах та зростанням попиту на предмети розкоші у феодалів. А гроші феодал міг одержувати або шляхом розвитку фільваркового господарства й посиленої експлуатації селян, або іншим, «більш легким» шляхом — шляхом передачі свого маєтку в «заставу» (в заклад за позичені гроші) або в оренду іншим феодалам чи заможним купцям і лихварям. Тому під кінець XVI і особливо на початку XVII ст. надзвичайно збільшуються випадки передачі феодалами своїх маєтків у «заставу» чи оренду. При цьому в «заставу» та в оренду передавалися не лише землі того чи іншого маєтку, а й селяни, які жили в ньому, і, особливо, повинності з селян, які складали основу всіх доходів маєтку.

З багатьох документів¹ видно, як у кінці XVI ст. великі магнати (Чорторійські, Корецькі та ін.), а особливо середні та дрібні шляхтичі й «зем'яни» (Вороничі, Ошовські) заставляють свої маєтки. Гроші під заставу давали заможні феодалі, які, одержуючи в свою користь прибутки від заставлених їм маєтностей, теж збагачувалися. При заставі маєтності складався інвентар, в якому відзначалася вартість маєтку, особливо дбайливо перелічувалися повинності селян, які складали основу вартості маєтку.

«Застава» була фактично формою лихварства, вигідною для кредитора, але невигідною для власника маєтку, який був змушений повернути гроші або втрачати маєток. Тому феодалам було вигідніше здавати маєтки в оренду і одержувати за це гроші, а маєток зберігався.

В кінці XVI ст. зустрічається вже достатня кількість актів, інвентарів і орендних листів про здачу в оренду цілих сіл, містечок і міст (магнатами Збаражськими, Гулевичами, Тишкевичами та ін.) і різних по величині маєтностей (шляхтичами Каменецькими, Кукольськими та ін.). Маєтності передаються як заможним феодалам (наприклад, Воронам, Черникам, Павловичам та ін.), так і багатим міщанам (наприклад, Авраму Якубовичу та ін.), тобто людям, які мали гроші, здобуті від власних фільварків, від торгівлі, лихварства тощо.

Застава, а особливо оренда маєтностей різко погіршувала становище селян. Складаючи інвентар на маєтність та повинності селян (за яким оформлялися угоди про заставу чи оренду), власники маєтності «обозначали в інвентарях не только все действительно отбываемые повинности, но и прибавляли новые, никогда не существовавшие...», тому що це збільшувало вартість маєтку. А той, хто одержував маєток в заставу, «требовал от крестьян отбывания всего согласно инвентарю, причем иногда оказывалось, что крестьяне не имеют к тому даже и физической возможности... Так, мы встречаем ложное показание барщины в двойном размере, обозначение числа крестьянского рабочего скота более существующего и тому подобные неверности», — відзначав за документами дослідник І. Новицький².

Відчуваючи, що маєтність буде в нього викуплена шляхом повернення боргу, заставний володілець прикладав усі зусилля для того, щоб одержати з маєтності якнайбільше прибут-

¹ Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I. Документи. №№ 60, 59, 66, 95, 136 та ін.

² Там же, вступна стаття І. Новицького «Содержание актов о крестьянах», стор. 143.

ків. Внаслідок цього майже цілком розорялися як маєтність, так і селяни, що були «власністю», доданою до маєтності.

Становище селян при оренді маєтностей було ще гіршим, тому що орендатор намагався одержати з маєтності не тільки виплачену власнику її суму грошей, тобто орендну платню, але й мати для себе якийсь прибуток. Він не зважав ні на що, збільшував у кілька разів повинності та панщину, безжалісно експлуатував селян. Він змушував їх працювати навіть у свята і в неділю, домагався, щоб вони відробляли панщину і за втікачів. За неслухняність селян заставний володілець чи орендатор мав право винних судити й карати навіть на смерть, без «жодної апеляції»¹.

Таким чином, в зв'язку з заставами та орендами, на селян раптово звалювався подвійний або потрійний важкий гніт і необмежена сваволя заставних володільців та орендаторів. Про це свідчить багато фактів в документах. Правда, ці документи походять від феодалів: власники маєтків подають у суд скарги на заставних володільців чи орендаторів, бо їх самих лякає розорення їх власності.

З цих скарг видно, що «заставний володілець» маєтку Серники (Волинь) Речицький на протязі кількох років «двор и село спустошил», все майно відвіз «до держави своее, села Смолнева» і «подданных обтяживши незвычайными работами, на сторону разогнал» 9 осіб, в полі збіжжя не засіяв і т. д., — як скаржився власник Варковський в 1604 р.²

Внаслідок «хазяйнування» орендатора Кганецького в 1619 р. з маєтності Новосілки (Луцьке староство) втекло 20 селян. Про становище селян в цьому селі залишився документ — свідчення возних, в якому говориться, що селяни «с плачем поведели... иж з волоки и зиме по двое робили, лете з волоки и по трое, а с пулвлочка зиме и тепер счо день робимо, а лете по двое, — немаш себе коли а не засеяти, а ни хлеба уробити, а перед тим, за пана своего, теды есмо так не робляли». Крім цього ці селяни були змушені орендатору возити дрова, сторожу нести, худобу і овець пасти, курей давати, різні «даремщини» робити: прясти прядиво й робити полотна, своїми возами хліб до млина доставляти, аж до Львова возити попіл та збіжжя на продаж і т. п.³

В одному із сіл на Волині в 1620 р. орендатор Тимінський селян «над повинность... обтежает»; незважаючи на те, що в інвентарі «піддані» повинні працювати в тиждень по три дні, він «што день в тыждень по трое выганяет», тобто збіль-

¹ Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 263, 283.

² Там же, стор. 296.

³ Там же, стор. 409.

шив панщину в шість разів. Внаслідок цього, «видячи великое утрапенье и незносную работу, подданных чотыре с тое маетности проч пошли»¹, — скаржився власник маєтку Кукольський.

Але власники маєтку часто й самі змушують селян з орендованих чи заставлених маєтків працювати ще й на себе, або посилають своїх слуг збирати для себе повинності з селян. Власник силою змушував своїх колишніх підданих коритися йому, загрожував карами тоді, як маєток повернеться до нього.

Про це знаходимо багато скарг уже з боку «заставних володільців» та орендаторів. Так, наприклад, орендатор Ідзиковський в 1607 році скаржився на Гулевича, що останній поселився в селі Серники (Житомирщина), яке здав в оренду Ідзиковському, та разом з дружиною «не оглядаючися на запис и обликг орендовный, а ни на заклады в записе описанные», забороняв орендареві «ловеня рыб» в ставі, «сады сами през себе... псуют... подданных до послуг своих одыймут... подданным грозят, коли чего не хочут послушны быти, поведаючи, же «хлопе, вынийдет оренда — буду тебе умел карать и не одного на шибеницу пошлю...»².

В 1618 році скаржився орендатор Ворона на Городинського з дружиною, що вони в с. Городище йому «перешкоды в держанию тое аренды чиняты, подданных бунтуют и до работ своих... примушают, грозячи их бити, за чим подданные тамошние работ звыклых и податков отдавати» йому, Вороні, «не могут»³.

Подібних випадків, коли селяни мусили виконувати повинності і власникові маєтку й орендаторам, зустрічається в документах багато. Такі власники маєтків як феодали Сангушко, Корецький та інші заявляли селянам маєтків, зданих ними в оренду: «Я тут пан, а не хто інший, що захочу, то і вчиню з вами»⁴.

Нерідкі були й такі випадки, коли феодали, здаючи маєток в заставу, забирали у селян все майно, навіть худобу, так що селяни не могли ні відбувати панщину, ні в себе не мали чим працювати, «...і тільки з душею сидять». При намірі селян втекти власник маєтку говорив їм: «Ідіть куди хочете, і вас і вашу худобу й майно я вже маю в скрині», розуміючи під цим гроші, одержані за заставу маєтку⁵.

¹ Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 419.

² Там же, стор. 419.

³ Там же, стор. 387.

⁴ Там же, стор. 217, 443 т. ін.

⁵ Там же, стор. 144, прим. I.

Найбільш поширені застави та оренди маєтків були там, де становище селян й без того було важким (Галичина, Волинь, Поділля, Північна Київщина). Якраз таке раптове погіршення становища селян маєтностей, що здавалися в заставу чи оренду, й було значним поштовхом до масової боротьби. Це цілком зрозуміло, бо на селян маєтків, що були заставлені або здані в оренду чи передані одним орендаром іншому в суборенду, одразу ж раптово звалювався подвійний і потрійний гніт, на який селяни могли відповідати лише масовою боротьбою.

Різко погіршували становище селян і інші, додаткові фактори, що з'являються саме в кінці XVI ст.

Розглянутий нами період характеризується частими війнами Речі Посполитої з її сусідами, а також інтервенцією проти Російської держави. В цей час посилюється участь польських феодалів у війнах, в авантюрах самозванців Лжедмитріїв і в пов'язаній з ними інтервенції Польщі проти Росії, в авантюристичних походах на Молдавію, до Прибалтики. Участь польських феодалів — магнатів і шляхтичів — у цих війнах, в походах та інтервенції ще більш морально розклала їх, привчила до «легкої наживи», до грабунків і вбивства ні в чому неповинних людей. Цілком зрозуміло, що це все відразу й в багато разів збільшило розмах так званих «феодальних війн». Як свідчать документи, «домове свавілля так гору взяло, що вже по правді і міри немає..., на всіх сторонах держави... тільки одні мордування, одні наїзди, одні місцеві суперечки...»¹

Ці усобиці між феодалами («феодальні війни») також різко і негативно відбивалися на становищі селян, які найбільше страждали від набігів та одвертих грабунків магнатів і шляхтичів, які створювали загони під виглядом участі у війні, а в дійсності для грабування та вбивств населення.

Так, селяни з «королівщини» (з сіл Соколов та Михалкова Поляна, Житомирського повіту) в 1606 р. скаржилися, що феодал Воронич з багатьма слугами наїхав на село Михалкова Поляна, де «підданих сплячих... з їх жінками і дітьми побили, потім всіх пов'язали, з собою забрали», а будинки і всю маєтність їх обікрали і село спустошили. В селі Соколов цей же Воронич «одних бояр и подданных повешал, а других побил и з домов их всех человека до килку десят, з жонами и детми з собою кгвалтовне побрал и маєтность з домов их... што одно было, полупил»².

¹ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, Л., 1908, стор. 103.

² Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 302—303.

Цей самий Воронич в захопленому ним селі Михалкова Поляна селян «изнурял тюрмой, голодом и работой»¹.

В скаргах одних феодалів на наїзди інших зазначається про побиття, пограбування, повішення та вбивства селян. Феодали при наїздах «...подданных з их домов повыганяли», і вони по різних маєтностях... «у приятель своих мешкають», або «не ведати где ся розышли», а «маєтности их, яко: быдла, овцы, козы, свини, гуси, качки», як рівно і «хусты... шукни... збожи молочоные... так же муки, полти сала и вшелякие спряты домовые... полупили и квалтове заграбили»².

Сваволю у відношенні до селян допускали не тільки польські й українські феодали, але й монастирі — як католицькі, так і православні. Так, наприклад, в 1609 р. керівники Києво-Печерського монастиря, «наславши гвалтовне людей своїх з отаманом своїм Назовським, підданих... в селі Коропье пограбували»³.

На селян в той час дивилися як на майно феодала, а це й було причиною того, що їх нищили й грабували.

Ясно, що всі ці напади й пограбування, не стільки самих феодалів, як їх селян, різко погіршували становище селян і були поштовхом до збільшення їх втеч і взагалі селянських рухів.

Уряд намагався спинити розхитування феодального ладу, яке викликала сваволя феодалів. Королівські суди починають засуджувати винних в цих діях на позбавлення їх всіх прав і проголошення їх поза законом. Люблінський трибунал виносив навіть смертні вироки, як наприклад, феодалу Межинському, який в 1611 р. напав на село Капустин і (як скаржився власник села Вільгорський) «халуп две подданных его в став раскидал, подданных побил, а других до себе взял...», а потім зробив заїдку і замах на пана Вільгорського, вбив його слугу-шляхтича, а другого шляхтича поранив⁴. Але уряд Речі Посполитої не мав сили виконувати ці судові вироки, а тому цілком безпечно себе почували «королев'ята» (великі феодали) і шляхтичі, продовжуючи чинити безладдя. Кожен шляхтич робив те, що йому захотілось, і не було сили, яка б такого феодала могла притягнути до відповідальності.

Аналогічно поводитися шляхтичі і на українських землях; так, наприклад, коронний стражник шляхтич С. Лащ, який в першій половині XVII ст. мав на півдні України великі маєт-

¹ ЦДІА УРСР, Актова книга № 10 Житомирського гродського суду, акти №№ 28, 32, 35 і т. ін.

² Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 292 та ін.

³ «Zródła dziejowe», т. XXI, Варшава, 1894, стор. 139.

⁴ Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 362—368.

ки, «ані бога не поважав, ані права публічного не боявся, ані людей поважних не стидався: робив наїзди на маєтності шляхецькі й на шляхецькі дома, чинив насильства, забирав люд, обтинав уші й носи, захоплюючи силоміць панянок і вдів, віддавав їх заміж за своїх розбишак, які при ньому перебували, для шарпанини й наїздів», — писав про нього шляхтич Ерлич¹, людина прихильна до Речі Посполитої. За своє життя Лащ був засуджений за кримінальні злочини 236 разів на «баніцію» (позбавлення прав) і 37 разів «на інфамію» (вигнання за межі країни), але, як говорить той же Ерлич, «грабування всякої всячини — то йому проходило, як ніщо», і Лащ, не зважаючи на всі вироки, залишався на королівській службі.

Оцінюючи в цілому становище селян на Україні перед 1648 роком, навіть тодішній офіційний польський історик В. Коховський був змушений визнати, що вся доля селянина залежала від суворої чи м'якої вдачі старост або панів.

Цілком зрозуміло, що вся ця сваволя феодалів, як і зростання феодалного гніту, різко погіршувала становище селян в першій половині XVII ст. і на Україні, і штовхала їх на боротьбу.

Крім цього всього на початку XVII ст. посилюються татарські набіги на українські землі, від яких в першу чергу терплять селяни (бо феодали мають можливість переховуватися в замках). Уряд обмежувався лише розміщенням найманих — «кварцяних» польських військ на українських землях, проте ці війська не стільки захищали населення від татарських набігів, скільки самі грабували його. Тому селянству України доводилося дуже терпіти від розміщення в селах та містечках «кварцяного» (найманого) польського війська, від грабунків і нападів «жовнірів» (солдат) та їх начальства.

В листі козацького гетьмана І. Куцковича до старости брацлавського і вінницького Струся вказувалося, що в 1603 р. внаслідок розквартирування й грабунків з боку жовнірів «з причин вашої милості... дома і маєтки попустошені гірше, ніж неприятельським способом спустошені, зневажені, осоромлені»².

Зрозуміла річ, що ця сваволя розквартированого кварцяного війська викликала страшне незадоволення населення й підштовхувала до включення в антифеодальні рухи селян і міщан.

Ще гірше доводилося селянам від так званих «жовнірських конфедерацій», які були узаконеним явищем в Речі Посполи-

¹ Див.: «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. 2-й.

² Рукопис з б-ки Замойського, вміщений в VIII томі збірника «Жерела до історії України-Руси».

тій. Якщо польський уряд не міг вчасно виплатити найманому війську платню, яка видавалася щорічно, то військо складало союз — «конфедерацію», розходилося загонами по польських, литовських і українських землях і, грабуючи всіх підряд, а в першу чергу беззахисних селян, вибирало для себе «приставства» і «стації».

Як тільки жовніри не одержували грошей за свою службу, зараз же, як сказано в документі, «домове воювання починається, вибирання, чинення шкод і не тільки надмірне забирання живності, але й ...вितягання складених грошей, нарешті мордування і гвалти»¹.

Сучасник С. Маскевич розповідає в своєму «Щоденнику», як створювалася така «жовнірська конфедерація» в 1612 р. в Самборі (Галичина) — «для истребования жалования», як ділили конфедерати поміж собою «квартири», — «на коня по четыре лана», як захоплювали цілі села, і сам Маскевич з захопленого села «получал... все нужное, как из собственного поместья...»².

Селяни захоплюваних конфедератами сіл мусили при всіх цих грабунках нести своїм феодалам звичайні повинності та відробляти панщину. Таким чином, на голови селян раптово звалювався подвійний великий тягар, а позбутися його було нелегко.

Слід додати, що крім конфедерацій на плечі селян важким тягарем звалювалися й «рокоші» — справжні збройні повстання феодалів проти короля, під час яких також дуже терпіли селяни і які, як і конфедерації, з'являються з кінця XVI ст.

Таким чином, посилення феодално-кріпосницького гніту, зв'язане з закріпаченням та запровадженням нових повинностей, панщини і поборів, застави та оренди маєтків, війни, наїзди та грабунки феодалів, конфедерації і рокоші — все це раптове погіршення становища селян було, за словами Ф. Енгельса, те величезне напруження, яке створювало той «внезапный отказ от всего привычного образа жизни», який лише і міг привести в рух селянство³.

Тому селяни українських земель, зокрема Галичини, Волині й Поділля, на яких найвиразніше діяли згадані вище чинники, на кінець XVI і в першій половині XVII ст. розгортають антифеодальну боротьбу, яка найбільше проявляється для цих територій в масових втечах селян. Це, крім уже згаданих ра-

¹ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, стор. 103—104.

² Див.: «Дневник С. Маскевича» в книзі «Сказания современников о Дмитрии Самозванце», т. V, СПб., 1834, стор. 126—127.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 144.

ніше обставин, пояснюється і наявністю тут великих військових сил феодалів, які не допускали до повстань.

* * *

Боротьба селян проти феодално-кріпосницького гніту проявлялася як в протестах, а далі і масових втечах селян від феодалів (пасивна форма боротьби), так і в підпалах маєтків феодалів, в захопленні майна, нажитого працею селян, у вбивстві феодалів і, нарешті, в діях окремих селянських загонів та масових селянських і селянсько-козацьких повстаннях (це вже активна форма боротьби).

Звичайно, всі ці види боротьби селянства проти феодално-кріпосницького гніту перепліталися між собою, проте ми розглянемо їх зокрема.

Всяке підвищення феодално-кріпосницького гніту, всяке порушення норм повинностей викликало спочатку протести селян, звертання до уряду, королівських комісарів та ін. (звичайно, це могли робити лише селяни державних маєтностей «королівщин», бо селяни приватних маєтків були позбавлені права будь-куди скаржитися).

Проте протести селян, як правило, не мали ніяких наслідків навіть і тоді, коли вони добивалися рішення в свою користь. Так, в 1604 р. селяни сіл Гелярово, Дембно і Сажин, Лежайського староства (в Галичині), скаржилися на старосту Опалінського і добилися листа від короля про обмеження сваволі старости. Однак помічник старости підстароста Грабинський наказав бити посторонками тих селян, що ходили скаржитися до короля, привів їх до Лежайська, вкинув до в'язниці і заявив: «Якби ви не тільки листи, але й самого короля принесли, і тоді вам нічого не допоможе, бо я тут король, я тут пан».

Інший помічник старости підстароста Глуховський запропонував селянам грамоти короля «посоливши з'їсти».

Однак селяни продовжували і далі скаржитися на збільшення панщини і повинностей, проте надужиття старости й підстарост від цього не зменшувалося. Тоді селяни села Гелярово повтікали в ліс, а селяни села Дембна відмовилися виконувати панщину і перейшли до збройного відпору. «Купи їх з рушницями, списами, косами, шаблями й сокирами вештаються», — писав про це орендатор Колачовський¹.

Селяни багатьох сіл Галичини в 1600—1607 рр. відмовлялися виконувати роботи та виплачувати чинши. Так, селяни

¹ В. Лозинський, *Prawem i lewem*, т. I, стор. 164—165, 392—400.

села Волі Тарновської відмовились коритися державцеві Яшовському, який пред'явив універсал про ствердження його прав над ними. А селянин Лука Барович заявив, що «то брехня, а не універсал», і додав, що й вони можуть здобути у короля такий універсал за «кілька злотих»¹. З цього видно, що селяни вже й самі переконувалися в безсилості королівських грамот.

Ще гіршим було становище селян в належних феодалам селах. Протести проти феодального наступу тут проявлялися лише в стихійному відмовленні від збільшуваних повинностей. Від стихійних протестів селяни переходять до погроз на адресу феодалів, загрожують, що залишать феодала, якщо він буде порушувати «старину» і заводити «новини». Так, в 1593 р. селяни Старих і Нових Слободищ на Житомирщині у відповідь на введення волочної поміри та накладання нових повинностей заявляють пану Тишкевичу, що він того не дочекається, щоб вони вписалися в «регестр» і землю на волоки поділили, і що у відповідь на збільшення повинностей «как люди вольные, давши... пану нашему по 20 грошей, уйдем..., а тут жить не будем»².

Таких випадків в документах знаходимо чимало.

* * *

Тому що заяви й протести селян на феодалів не впливали, селянам не залишилося нічого іншого, як виконувати свої погрози щодо масових втеч, які поширюються особливо з кінця XVI ст.

Селяни вдавалися до масових втеч лише тоді, коли вже іншого виходу не було. Втечі, в більшості, були некорисні й самим селянам, бо вони втрачали нерухоме майно і частину рухомого майна, часто втрачали свої родини, люди під час втечі гинули по дорозі або голодували і не завжди попадали в кращі умови. Масові втечі селян показують, до якого надзвичайно жахливого становища були доведені трудящі. Тому втечі тісно переплітаються й з більш активними формами боротьби, вони були дальшою формою розгортання класової боротьби селян проти феодалів (після протестів, скарг та відмовлень від виконання надмірної панщини та повинностей).

Обумовлені рядом причин втечі змушували селянина «начать с отказа от всего, что еще может примирить его с существующим общественным строем, отречься от тех немногих наслаждений, которые еще делают на время выносимым его угнетенное существование и которых не может лишить его даже»

¹ В. Лозинський, *Prawem i lewem*, т. I, стор. 397—399.

² Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 225—226.

«самый суровый гнет...» і цим самим «развить свою революционную энергию»¹.

Селяни втікають на Подніпров'я, Лівобережжя, в південні степи, де засновувався центр козацтва — Запорозжя.

Але й сюди після роздач «пустинь» в 90-х роках XVI ст. посуваються феодалі, захоплюють заселені селянами-втікачами землі і знову затискають селян в ярмо феодально-кріпосницької експлуатації. І селянинові не залишається нічого іншого, як знову тікати далі, туди, де, на його думку, був менший гніт, де можна було вільніше господарювати.

Найчастіше селяни втікають туди, де ще проголошувалися «слободи» та надавалися різні пільги феодалами, які одержували тут маєтки. Напрямо втеч селян був з північного заходу на південний схід, з території з найбільш розвинутим феодально-кріпосницьким ладом (Галичина, Волинь, північно-східне Поділля, північна Київщина) до територій, де ще феодально-кріпосницький гніт був відносно слабким. Це ми можемо бачити навіть з офіційних судових документів². Правда, треба зробити застереження, що ці документи являють собою скарги одних феодалів на інших, скарги тих феодалів, від яких втекли селяни, на тих, в маєтках яких знайдено цих селян. Тому то в цих скаргах не охоплено всіх втеч селян, яких було в багато разів більше. Проте ці документи в багатьох випадках дозволяють зробити важливі висновки.

По-перше, з них видно, як зростає кількість втеч селян з кінця XVI ст. За 1598 рік ми зустрічаємо серед цих судових документів 19 скарг про втечу селян на Брацлавщину, а в 1602 р. — вже 83 скарги. Також за 1600 р. є 66 скарг про втечу селян на Київщину, за 1604 р. — 69 скарг, за 1609 р. — 98 скарг, за 1613 р. — 143 скарги, за 1618 р. — 229 скарг і за 1624 р. — 234 скарги — і все про втечі селян на Київщину.

По-друге, з цих документів можна визначити ті райони Київщини, Брацлавщини, Подніпров'я і Лівобережжя, в які втікали селяни.

Правда, в дійсності селяни-втікачі просувалися у великій кількості й далі в глиб південно-східних українських земель, туди, де ще не було маєтків феодалів, і в скаргах це не відбилося. Просування селян, а слідом за ними й феодалів в ці місцевості стало можливим тільки тому, що козаки відтиснули татар далеко на південь.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 144.

² Такі документи, наприклад, зібрано в «Summarischesu aktów trybunalskich» Люблінського трибуналу, надрукованому в «Zródła dziejowe», т. XXI, звідки й взято дальші факти.

В документах наведено багато випадків, коли селяни-втікачі в зв'язку з закінченням «слобод», або через посилення поборів та панщини з боку феодалів (які приходили з Галичини, Волині та Поділля на Брацлавщину, чи Київщину) за короткий час залишають і тут землі і тікають далі на інші землі до інших панів.

Це даліше пересування кріпаків пояснюється тим, що вже раз зрушене з місця селянство, яке мусило відмовитися «от всего, что еще может примирить его с существующим общественным строем», яке вже відреклося від всього, що «еще делает на время выносимым его угнетенное существование»¹, дуже легко вступало в новий рух вже навіть при незначному збільшенні феодального гніту.

Тільки цим та наявністю тут організованої сили козацтва і пояснюється в значній мірі таке явище, що селянські рухи були більш масовими саме на Подніпров'ї, Брацлавщині і Київщині, тобто на територіях з відносно нижчим ступенем експлуатації, ніж, наприклад, на території Галичини й Волині, з значно вищим феодальним гнітом.

В документах зустрічаємо також вказівки на те, що селяни часто тікали недалеко, всього за кілька кілометрів, але до іншого феодала, де експлуатація була нижча. Це пояснюється не лише нерівномірністю експлуатації. Слід підкреслити, що в селян в ті часи були ще ілюзії про «кращого пана», якого вони й шукали під час таких втеч. Це явище звичайно не сприяло розвиткові антифеодальної боротьби, воно приводило до локальних селянських виступів і тормозило розгортання антифеодальної боротьби.

В скаргах є й згадки про втечі селян до міст (Брацлава, Вінниці, Києва і т. д.). Про це довідуємось, наприклад, із скарги феодала Халецького від 1594 р. про те, що «подданные его власные, отчичи, непохожие, з села Старший Степов», в кількості двох чоловік та одного з села Узноги «з жонами, з детьми, з маетностями немалыми» повтікали і поселилися в Києві².

Селяни тікали не тільки від світських, але й від духовних феодалів. Так, наприклад, в 1609 р. селяни тікали від архімандрита жидичівського монастиря Г. Балабана³. Це свідчить про те, що духовні феодали нічим не відрізнялися від світських, що експлуатація селян і тут зростала.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 144.

² Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 240—241.

³ Там же, стор. 355—360.

Разом з посиленням феодальної експлуатації зростають і втечі селян на Чернігово-Сіверщині та на південних окраїнах Російської держави. В документах згадується, що селяни «мечуть свои домишки и бредут розно»¹. Також з документів видно, що селяни «бежали главным образом за южные пределы Московского государства в степь», «дикое поле», (тобто на українські землі, зокрема до козаків) «и особенно на Дон»².

Таким чином, втечі селян, поряд з відмовленням виконувати збільшувані повинності і панщину, ставали одною із масових форм боротьби проти посилення феодально-кріпосницького гніту, боротьбою експлуатованих проти експлуататорів. І ця боротьба скрізь, перепліталася з більш активними формами виступів селян.

Є багато документів, в яких наводяться факти, що часто там, де феодал жорстоко ставився до кріпаків, забирав їх майно, збільшував панщину і повинності, знущався з підданих і т. ін., селяни, втікаючи, розправлялися з феодалом і забирали не тільки власне майно, але й майно пана, нажите їх власною кров'ю та потом.

Втечі селян з власним майном та, особливо, з частиною майна феодала не робилися зненацька, вони підготовлялися заздалегідь. Частину майна втікачі навіть перевозили раніше на нове місце і переховували в лісі, в байраках або в селян, які жили на слободах на новому місці.

Під час втеч селяни завжди підтримували одні одних: при довгих переходах втікачі зупинялися на спочинок у селян, одержували від них харчування, вказівки про дальшу дорогу, про довколишні місцевості тощо. Були випадки, коли погоня настигала селян-втікачів та повертала їх до свого пана, але бувало й таке, коли чужі селяни відбивали селян-втікачів на місці, де їх наздогнала погоня, чи на зворотному шляху, причому, як свідчать документи, вони діяли часто самі на власну руку³.

Все це показує, що при масових селянських втечах створювалася вже незначна організованість селян, яка при більш активних формах антифеодальної боротьби зміцнювалася.

¹ Крестьянская война в Московском государстве начала XVIII в., Предисловие, Л., 1935, стор. 11.

² Там же.

³ Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 152—155, 451—453.

Вже в процесі втеч селяни стають на шлях забирання майна феодалів, а далі переходять до підпалів їх маєтків і до вбивств своїх панів.

Про підпали селянами маєтків знаходимо згадки ще з 80-х рр. XVI ст. Так, в 1582 р. пан Хорковський скаржився, що 10 підданих його села Кобчі з своїми жінками, дітьми і навіть з наймитами (тобто ці піддані були заможні) замкнули жінку і дітей Хорковського «у коморе и челядь...» (тобто вірних слуг феодала — В. Н.) «...в избах, заваливши всех, двор и маєтність мою зо всех сторон огнем запалили...» Далше ці селяни забрали своє і панове майно і «прочь втекли», залишивши «сельце тое, Кобче, все пустое»¹. Слід відзначити (як свідчить ця скарга та інші документи), що маєтність пана Хорковського вже п'ять раз була підпалювана селянами.

В 1588 р. селяни села Борки (Волинь) підпалили маєток державця Барановського, спаливши при цьому і самого Барановського з сім'єю та челяддю, яких вони замкнули в коморі. Цю дію селяни оправдували тим, що Барановський відбирав від них землю, дітей їх в неволю брав та чинив їм невиносимі кривди, займався здиством з підданих тощо. За цей «вчинок» суд засудив 6 селян до смертної кари².

Одночасно селяни стають на шлях прямого знищення тих феодалів та їх помічників, які найбільше експлуатують та змущуються з трудящих.

Так, 1596 р. в селі Вишки під Луцьком селяни вбили боярина Г. Бакшія, слугу пана Кандиби, причому селяни навколишніх сіл відмовилися зібратися для розгляду справи про вбивство «водлуг звичаю копного» і за це на них був накладений штраф³.

В 1605 р. «паробок» М. Мартинович «людей своевольных, гултяйских до колконадцать человек зобрал» і пана свого Грузевича «зшпарал, збил», а слугу цього пана Яна Кремського «зранил»⁴.

Поруч з підпалами панських маєтків відбуваються і напади селян на феодалів. Ці напади проводяться цілими загонами під керівництвом селянських отаманів з колишніх наймитів, слуг, які втекли від панів і збирали до себе «людей своевольных, гултяйских» і т. п.⁵.

¹ Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 129—131.

² Жизнь Курбского в Литве и на Волини, т. I, К., 1849, стор. 295—297.

³ Архив Ю.-З. № VI, т. I, стор. 256—258.

⁴ Там же, ч. III, т. I, стор. 145—147.

⁵ Там же, ч. III, т. I, стор. 146.

Такі напади на феодалів селянських та «гултяйських» загонів і руйнування ними маєтків, забирання панського майна були проявом класової боротьби, руйнували економічну міць феодалів, нищили їх майно.

Під час війн Речі Посполитої, які були частими в першій половині XVII ст., на Україні формувалися військові загони. Часто під виглядом урядових загонів створювалися загони з народних мас. Вони включалися в антифеодальну боротьбу і діяли під назвами «розбійницьких», «козацьких», нападали та руйнували маєтки феодалів. До цих загонів, крім селян, входили міщани, козаки та дрібні шляхтичі, навіть панські слуги і представники нижчого духовенства.

В 1587 р. діяв «розбійницький» (антифеодальний) козацько-селянський загін Д. Червинського, ватажок якого називав себе «гетьманом». Цей загін зробив напад на м. Кодню та маєтність пана Яблонського¹.

Такими ж були й загони дрібного шляхтича М. Гулевича, позбавленого захисту шляхетських законів, який в 1593 р. разом з козаками напав на маєтки свого родича В. Гулевича²; загін міщанина О. Слуцького, який в 1596 р. зібравши «людей своевольных, квалтовщиков, разбойников и бунтовщиков»³ зробив напад на маєтність луцького старости Семашка і пограбував його; загін отамана Салати, що діяв в 1600 р. та ін. Такі загони особливо активізували свої дії під час козацько-селянських повстань в 1591—1596 рр. на Волині та на інших українських землях.

Дії окремих селянських загонів продовжувалися і після масового вибуху селянсько-козацьких повстань 1591—1599 рр., особливо в Галичині на початку XVII ст.

* * *

Боротьба селянства проти феодально-кріпосницького гніту наростала з кожним роком, особливо з кінця XVI і першої половини XVII ст. В цю антифеодальну боротьбу селянства включалося міське населення, особливо міська біднота. Проте оскільки феодали втручалися в справи міст, розоряли їх безмитною торгівлею і т. ін., то не лише міська біднота, але й переважна маса міського населення приєднуються до повсталих. Міське населення або саме бореться проти феодалів, проти старост та їх офіційних представників у містах, як це було в Білій Церкві (в 1590 р.), в Брацлаві (в 1594—1596 рр.), в

¹ Архив Ю.-З. России, ч. III, т. I, стор. 18—22.

² Там же, стор. 57—62.

³ Там же, стор. 106—122.

Корсуні (в 1605—1606 рр.), в Острі (в 1602—1615 рр.) та ін., або включається в масові селянсько-козацькі рухи в 1591—1596 та пізніших роках.

В антифеодальній боротьбі селянства й міського населення приймає участь і козацтво, основна маса якого («рядове козацтво», «чернь», «голота») складалася з селян-втікачів і міської бідноти.

Треба підкреслити, що саме козацтво й складало основну найбільш озброєну й дисципліновану військову силу в селянсько-козацьких рухах кінця XVI і першої половини XVII ст. Воно допомагало селянам і міському населенню в боротьбі проти феодалів. Виходячи на «волості» (так називалися у козаків землі на північ від порогів Дніпра), козаки завжди брали участь в масових селянських і міських рухах. Вони розправлялися з феодалами, обкладали їх «стаціями» й «поборами» в свою користь. Кожного разу вихід козаків на «волості» активізував боротьбу селян, як про це свідчать документи¹.

Спиралися козаки на свій укріплений центр на Дніпрі, «за порогами», — на Запорозьку Січ (фортецю, яка була в той час на острові Хортиці на Дніпрі).

Запорозька Січ була не тільки опорною базою в боротьбі проти татарсько-турецької агресії, що розгорталася в той час: Січ була, по суті, й політичним центром українського народу в боротьбі як проти іноземних поневолювачів, так і проти феодально-кріпосницького гніту. Наявність у Січі виборних військових і адміністративних органів, наявність своїх соціально-політичних, військових і правових взаємовідносин дала Карлу Марксу підставу назвати Запорозьку Січ «християнською козацькою республікою»².

Наступ феодалів на південно-східне Подніпров'я і Брацлавщину привів не тільки до загарбання земель селян, козаків, дрібної шляхти, але загрожував і самому існуванню козацтва. Магнати посягали на інтереси не тільки рядових козаків, але й козацької старшини, загарбували їх землі, порушували їх права. І тому все козацтво зі зброєю в руках захищало свої права і землі від магнатів та шляхти, беручи участь в масових селянсько-козацьких повстаннях.

Вже з 1591 р. на Подніпров'ї, а далі й по всій Україні розгортаються масові селянсько-козацькі повстання під керівництвом К. Косинського, пізніше С. Наливайка і Г. Лободи та ін. Великий вплив на розвиток антифеодальних рухів на україн-

¹ Характерні в цьому відношенні документи, вміщені в «Жерелах до історії України-Руси», т. VIII, хоч вони і є скаргами феодалів на посилення «гуляйства» і «свавілля» селян в зв'язку з прибуттям козаків.

² Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, 1946, стор. 154.

ських землях мала і селянська війна під проводом Івана Болотнікова, що охопила південь Російської держави і була прикладом активної антифеодальної боротьби.

* * *

Селянсько-козацьке повстання проти українських і польських феодалів в 1591 р. очолив Криштоф Косинський. Сам Косинський — виходець із шляхти, в той час гетьман реєстрових козаків. Він почав повстання з своїх власних інтересів, в зв'язку з захопленням князем Я. Острозьким його маєтку Рокитного на Білоцерківщині, наданого йому в 1590 р. Це повстання спочатку невеликої групи козаків і напад їх на Білу Церкву — маєтність Я. Острозького — послужили поштовхом до виступу селян і міської бідноти проти кріпосництва на Київщині, Волині, Брацлавщині і Поділлі. Заслугою Косинського — дрібного шляхтича було те, що він зумів очолити цей народний рух й повести повстанців не тільки проти Я. Острозького, але й проти великих магнатів Острозьких, Вишневецьких, Калиновських та ін. В силу цього до Косинського втікали «збеги... здрайце... слуги... челядь обоєм плти...», а одним з його «сотників» був селянин Данко¹.

Повстанці спочатку мали значні успіхи. Вони захопили міста-фортеці Богуслав, Білу Церкву, вчинили навіть напад на Київський замок, де захопили гармати, рушниці і порох. Вони добули Київ, Переяслав та інші міста. Взявши майже цілу Київщину, повстанці рушили далі на Волинь, виганяючи феодалів з маєтків.

Заслугою Косинського було й те, що він звернувся від імені козаків і повсталих селян українських земель до російського царя Федора Івановича з проханням прийняти їх у підданство. Цар погодився, давав розпорядження «гетману Косинському» діяти спільно з донськими козаками² і т. ін.

Отже, тут здійснювався один з перших кроків возз'єднання українських земель, зокрема Київщини й Подніпров'я, з Росією. Польський уряд довідався про це від черкаського старости А. Вишневецького, який писав, що Косинський присягнув «...великому князю московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниччя більш як на 100 миль на тих границях; в листі своїм до них великий князь московський» писав себе вже «царем запорозьким, черкаським і низовським» і послав на Запорожжя сукно та гроші³.

¹ Архив Ю.-З. России, ч. III, т. I, стор. 55.

² Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 25.

³ Там же, стор. 27. «Listy Zólkiewskiego», Краків, 1868, стор. 26—27.

Феодали бачили, що самі не дадуть ради з повстанцями, і звернулися за допомогою до короля. Феодал К. Острозький разом з іншими панами найняв військо в Галичині і Угорщині, зібрав волинську шляхту та інші війська феодалів і вирушив проти повстанців.

Повсталим важко було вести боротьбу з добре озброєними об'єднаними силами української і польської шляхти, підтримуваної урядом, і взимку 1592—1593 року під м. П'яткою на Волині вони зазнали поразки. Косинський був змушений укласти з магнатами угоду про капітуляцію й припинення боротьби.

Козаки зобов'язалися вернути феодалам гармати та іншу зброю, скинути з гетьманства Косинського та більше не нападати на панів.

Але, повернувшись на Запорозжя, Косинський знову сформував двотисячний загін, прибув під Черкаси і відновив боротьбу проти феодалів. Повстанці хотіли порохуватися з феодалом Вишневецьким, в маєтностях якого в той час дуже посилювався феодално-кріпосницький гніт.

Козаки хотіли помститися Вишневецькому за те, що він сприяв їх розгромові під П'яткою і що він, як пограничний староста черкаський, контролював дорогу, що вела на Січ, роблячи перешкоди селянам, які тікали туди від панів. Одночасно Вишневецький створював труднощі при доставленні на Січ різних товарів. В одній з сутичок з військом Вишневецького Косинський був підступно вбитий. Козацьке військо відступило, знявши облогу Черкас, але влітку 1593 р. з'явилося біля міста з новими силами і змусило Вишневецького скласти з козаками умову про те, що він поверне захоплене в козаків майно і надалі не буде перешкоджати козакам у їхніх переїздах через його староство. Вишневецький також зобов'язався не виконувати вказівок та законів, виданих урядом проти козаків¹.

Таким чином, козаки одержували вільніший доступ на Україну, а селяни в свою чергу могли спокійніше шукати захисту у козаків від сваволі та надужиття феодалів. Але козаки, здобувши певний успіх, не зуміли використати його для зміцнення свого становища «на волості», а тому польський уряд та його ставленик Вишневецький швидко порушили цю угоду і знову почали пригноблювати козаків, арештовували їх, забирали майно тощо.

¹ Див.: А. В. Стороженко, Стефан Баторий и днепровские козаки, К., 1904; Н. Василенко, Очерки по истории Западной Руси и Украины, К., 1916, стор. 226—227.

Оскільки повстання під керівництвом Косинського було розгромлене, то не були доведені до кінця і переговори з російським урядом і возз'єднання українських земель з Росією.

* * *

Однак розгром виступу Косинського не зміг зупинити селянських та козацьких рухів, які продовжувалися далі і особливо поширилися в 1594—1596 рр. На чолі повсталих стали тоді відомі ватажки С. Наливайко та Г. Лобода.

Під час цього повстання на чолі реєстрового козацтва був Григорій Лобода, людина заможна, яка підтримувала зв'язки з українською шляхтою і православним духовенством. Лобода мав значний вплив серед «старших», тобто заможних козаків, мав значні багатства, купував села. До повстання він був залучений випадково, саме завдяки тому, що опинився на «волості» з козацьким загоном; під час повстання не мав певної політичної програми, обмежувався лише виступом на захист класових інтересів заможної групи козацтва та дрібних православних шляхтичів. Але те, що Лобода був втягнутий до антифеодальної боротьби, притягало і до нього селянські маси.

Северин Наливайко — смілива вольова людина — очолив керівництво нереєстровими козацькими і селянськими масами. Він походив з містечка Гусятин. Його батько був ремісником і володів невеличкою земельною ділянкою. Брат Северина, піп Дем'ян, був членом відомого в історії православного Острозького гуртка, що вів боротьбу з релігійною унією. Северин Наливайко деякий час служив у війську князя К. Острозького, славився винятковою хоробрістю і військовими здібностями¹.

В 1594 році, після того як магнат Калиновський забив батька Наливайка і захопив його землю, Северин залишив службу в Острозьких, зібрав загін рядових козаків та селян, почав боротьбу проти магнатів і шляхти. Він таким чином виступив проти кріпосників з особистих причин, але швидко став боротися за загальні народні інтереси. Наливайко мав вплив серед селян-втікачів. Серед них він своєю відвагою «набув великої слави і поваги»².

Лобода в тому ж 1594 р. рушив із своїми козаками на «волості» і в Молдавію для боротьби з татарами і попав на Брацлавщині в район повстання, де й був втягнутий у боротьбу.

Справа в тому, що у цей час розгорталася в Західній Європі війна з турками, з метою вигнання їх з Угорщини. Щоб

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 34.

² Heidenstejn, Dzieje Polski, т. II, Варшава, 1857, стор. 363.

залучити і козаків до цієї війни, на Запорозжя прибув посланець австрійського імператора Еріх Ласота. З його намови і виступив проти татар Лобода з реєстровими козаками. До реєстровців приєднався і Наливайко, який в 1594 році теж зробив вдалий похід у Молдавію, розгромив значні татарські сили, що йшли на допомогу турецькій армії, яка воювала тоді проти Австрії, і повернувся з Лободою на Брацлавщину.

В той час, коли козаки воювали в Молдавії, на Поділлі і Брацлавщині виникло повстання селян і міщан. Після прибуття козаків на Брацлавщину воно ще більше розгортається, до нього відразу включився з своїм загоном Наливайко. І тут було втягнуто в повстання і козаків Лободи, який був змушений в цій боротьбі приєднатися до Наливайка.

Між обома козацькими ватажками, як відзначали історики, була «обополна неприязнь» і навіть ворожнеча¹. Це зрозуміло, якщо дивитись на соціальний склад очолюваних ними груп. Спочатку «старші» запорозькі козаки, тобто заможні, побоюючися рядових козаків — прихильників Наливайка, напали на нього особисто. Вони пригадували Наливайкові, що під час виступу Косинського він був у війську Острозького й бився з козаками. Наливайко виправдовувався, що тодішня війна захопила його несподівано, коли він був зв'язаний з Острозьким і не міг залишити службу². В кінці кінців справа була полагоджена, але між обома козацькими групами відчувалося напруження до кінця боротьби і були сутички, оскільки Лобода з реєстровцями і Наливайко з рядовими козаками належали фактично до різних класових груп.

Восени і взимку 1594—1595 рр., під час перебування загонів Наливайка і Лободи на Брацлавщині, відбулося повстання в м. Брацлаві. Крім того, на цій території почало збиратися багато селян, міського населення та безземельної шляхти, які з загоном Наливайка і з брацлавськими повсталими міщанами робили напади на маєтності феодалів, особливо Калиновського (якому Наливайко мстився за вбивство батька), знищували земельні і судові документи, думаючи, що цим позбавлять шляхту прав на маєтки та на експлуатацію селян.

На феодалів в той час нападав з своїми загонами не лише Наливайко, але й діяв по всій Правобережній Україні цілий ряд селянських загонів, які брали активну участь в антифеодальній боротьбі. Ці повстанські загони формувалися з селян та міщан Брацлавщини, Поділля, Волині та інших навколишніх місцевостей. Так діяли загони овруцького міщанина

¹ Heidenstejn, Dzieje Polski, т. II, стор. 368.

² Еріх Ласота, Путевые записки, СПб., 1873, стор. 50—51.

Слуцького, межирецького міщанина Гуменицького та інших. В загоні Гуменицького зібралось «двесте человека людей: ме-щан и подданных межирецких, ливенских и микичанских...»¹ Боротьба йшла і в Галичині, де був «бунт хлопський», в «державих Ракузьких»² біля Львова. На Пінщині діяв з загоном Ф. Гедройт³, на Мозирщині — Ф. Полоус⁴. На Волині в той час був також селянський загін, яким керував «неякись Рос-топча»⁵. Отже боротьба народних мас розгорталась на широ-кій території, навіть далеко від тих районів, де в той час діяли Наливайко і Лобода.

В 1595 році Наливайко повторив похід на Молдавію (знову разом з Лободою), потім пішов далі в Угорщину — через Мол-давію й Трансільванію. Повертався він через Закарпаття, че-рез район Мукачево—Верецький перевал в Галичину і на Волинь.

Коли Наливайко повернувся на Волинь, багато місцевих повстанців приєдналися до нього. В 1595 році Наливайко з своїм військом напав на Луцьк, розгромив маєтки прихильни-ків релігійної унії, яка запроваджувалась в той час в Речі Посполитій, а пізніше почав розправлятися з феодалами на Волині.

Помстившись над шляхтою та магнатами, Наливайко виру-шив у Білорусію, яка була охоплена також селянським пов-станням. Білоруські селяни, як і українські, в цей час підні-маються на боротьбу проти кріпосництва, нищать маєтки, убивають феодалів, а селяни-повстанці з України допомагають їм в цьому. В Білорусію ходив з загоном і третій з керівників повстання 1594—1596 рр. М. Шаула, який діяв в тісному зв'язку з білоруськими повстанськими загонами Савули і Пан-чохи. Спільно з білоруськими селянами-повстанцями діяв і На-ливайко, який штурмом здобув Слуцький замок і велике місто Могилів. Таким чином, український і білоруський народи допо-магали один одному в боротьбі проти феодално-кріпосницько-го гніту.

Коли білоруські та литовські феодали зібрали велике вій-сько, Наливайко в повному порядку з великою артилерією відступив на Волинь, де розгорталась боротьба народних мас.

Селянське повстання в цей час охоплювало все більші те-риторії та поширилось частково на Галичину та Литву. Воно

¹ Архив Ю.-З. России, ч. III, стор. 101—105.

² В. Лозинський, Prawem i lewem, т. I, стор. 367.

³ Архив Ю.-З. России, ч. III, т. I, стор. 77—78.

⁴ «Listy Zólkiewskiego», стор. 89.

⁵ Архив Ю.-З. России, ч. III, т. I, стор. 71—72.

викликало також загострення класової боротьби і в середовищі польського селянства, що також боролось проти феодалів.

Оскільки ці дії повстанців загрожували самому існуванню Речі Посполитої, король дав наказ польському гетьману Станіславу Жолкевському «приборкати» селян і козаків.

Козаки Наливайка, а з ними і значна частина повсталих селян і міщан під натиском польської армії відступили під Білу Церкву, де з'єдналися із загонами реєстровців Лободи і Шаули, що також відійшли сюди. Після запеклих боїв під Білою Церквою і Гострим Каменем в березні 1596 р.¹ польське військо на чолі з гетьманом С. Жолкевським витиснуло загони Наливайка й Лободи на Лівобережжя і в травні 1596 р. оточило повстанців на річці Солониці (Лубенщина), не пустивши, щоб повстанці перейшли на російську територію, чого домагався Наливайко.

Місце для оборони було добре, високе. З одного боку — непрохідні болота річки Сули (притокою якої була Солониця), з інших боків козаки обгородилися кількома рядами возів, земляними валами й шанцями. В центрі табору поставили дерев'яні зруби, набиті землею, і на них гармати. Табір був міцний, приступом його взяти було неможливо. Козаків і селян було близько 6 тисяч, та майже стільки ж жінок і дітей, бо повстанці уходили перед польським військом разом з своїми родинами.

Жолкевський мав намір перемогти козаків облогою, не даючи їм здобувати продукти й виганяти худобу і коней на пашу. Разом з тим він обстрілював обложених в таборі з гармат, а також вів переговори з Лободою про здачу і силкувався розз'єднати козаків.

В такій обстановці загострилися давні класові суперечності між заможними реєстровцями і нереєстровцями. Почалися сварки, криваві сутички. На одній раді розпочалася бійка, в якій було убито за зраду, яка проявилася в переговорах з ворогом, Лободу. Гетьманом було обрано Кремпського², бо через ворожнечу реєстровців не вдалося обрати на цю посаду найдібнішого з ватажків — Наливайка.

В таборі Жолкевського також було нелегко: припасів для війська не вистачало і їх було дуже тяжко дістати. Жолкевський був переконаний, що козацького табору штурмом не здобути³.

А тимчасом на Подніпров'ї збиралися нові козацько-селянські загони під керівництвом Підвисоцького і йшли на допо-

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 30—31.

² Там же, стор. 33.

³ Там же.

могу обложеному під Лубнами козацькому війську. Але козаки в солонецькому таборі, оточені військами Жолкевського, не знали, що порятунок такий близький.

Після двох тижнів майже безперестанної канонади, голодуючи, маючи в таборі жінок та дітей, козаки були змушені піти на переговори.

Обіцянки Жолкевського надати амністію повсталим — при умові здачі ними зброї — змусили в тих обставинах, які склалися у повсталих, здатись. Керівники повстання Наливайко, Шаула та інші були схоплені реєстровцями і видані Жолкевському, який, однак, не додержав слова не карати тих, які складуть зброю і здадуться, і по-зрадницькому напав на майже беззбройних. Кілька тисяч повстанців, які знаходились в таборі разом з жінками і дітьми, були по-звірячому вирізані.

Тільки частині козаків, близько тисячі чоловік, на чолі з Кремпським вдалося із зброєю в руках пробити дорогу на Запорозжя¹.

Наливайка, в якому польський уряд вбачав не просто бунтівника, а дуже небезпечного політичного противника, було страчено. Про мужнє його поведження під час страти ходило багато переказів та легенд. Його ім'я не раз приймали на себе наступні борці з феодальним гнітом². Це свідчить, що народні маси розуміли значення виступу Наливайка. Героїчний образ Северина Наливайка був улюбленим образом Шевченка і поета-декабриста Рилєєва.

Розгром козацько-селянського повстання Наливайка і Лободи в 1596 р. потяг за собою жорстоку розправу, яку запроваджували феодала над непокірними їм селянами.

Придушивши повстання, польський уряд наклав на козаків «баніцію», тобто оголосив їх поза законом. За сеймовою «конституцією 1590 р.», підтвердженою в 1596 р., шляхта одержувала право ловити і на горло карати «свавільних людей», «плебеїв».

Універсал від 1596 р. вимагав від всіх шляхтичів і польських урядовців, щоб розганяли, «имали и на горло карали» вільних, нікому не підкорених селян — «гултяев», не допускали їх до козаків, а одночасно і «запорозжцев... з Запорозжя на Україну где бы ся выгребать хотели» не пускали³.

Але все це тільки загострювало класову боротьбу між феодалами і селянством, робило її ще запеклішою. Спроби висту-

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 34.

² Так, уже в 1598 р., коли луцькі міщани напали на шляхтича Котельницького, один з них — Богуш Ванкович назвав себе Наливайком. Див.: «Архив Ю.-З. России», ч. III, т. I, стор. 141—144.

³ Там же, стор. 130—132.

пів селян не припинилися. Вже в 1598 р. знову з'явилися селянсько-козацькі загони «на волості». Цими загонами керують колишні учасники повстань Наливайка і Лободи.

В той же час після поразки повстання Лободи й Наливайка серед козацтва на Запорозжжі загострюється класова боротьба. В 1598 р. дійшло навіть до кровопролитної сутички між заможною групою козацтва, очоленою Тихоном Байбузою, який ставився прихильно до польського уряду, та групою «голоти», очоленою учасником повстання Наливайка Федором Полоусом.

Представники заможного козацтва, щоб відвернути увагу козаків від антифеодальної боротьби, намагалися повести їх у походи проти турків та татар, і це в той час, коли рядове козацтво хотіло виходити «на волості», щоб в першу чергу розправлятися з окремими феодалами, а потім вже боротися і проти турецько-татарської агресії.

В той час, як реєстрові козаки намагалися зробити похід проти татар, Полоус і його товариші вийшли «на волості», формували загони з козаків і селян для боротьби з панами. Ці загони нападають на феодалів-винуватців розгрому Наливайка, як наприклад, на Кирика Ружинського, на його маєтки під Котельнею. Такі виступи підсилили заворушення селян, як це відзначалося і в інструкції генерального варшавського сеймика 1598 р.¹

Після поразки під Котельнею рядові козаки повернулися на Січ і обрали Ф. Полоуса «старшим». Про цей випадок згадується в документах так: «...вони до покинутого коша... прийшли і серед себе Полоуса старшим обрали, човни..., борошно ...і казну... забрали... Потім своїм полком пішли до моря і там турецьке містечко взяли...»² і знову повернулися в Січ.

Але «байбузівцям» після кровопролитної сутички, в якій загинуло багато як полоусівців, так і «уцтівих шляхтичів, людей дійсно значних»³ (байбузівців), вдалося вибити «полоусівців» із Січі. При цьому «байбузівці» навіть просять у польського уряду допомоги, заявляють, що вони бажають, щоб король дав їм гетьмана на Запорозжжя, не вагаються піддатися польському урядові і видати йому зброю, щоб тільки мати захист від таких же як вони за походженням, але бідніших рядових козаків.

Так загострюється внаслідок повстань 1591—1596 рр. класова боротьба серед козацтва. Те ж саме загострення боротьби

¹ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, стор. 97.

² Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 39.

³ Listy Zólkiewskiego, стор. 88—89.

ми бачимо і в містах як в 1590 (Біла Церква), так і в пізніших роках.

* * *

Селянські і козацькі рухи 1594—1596 рр. були першими великими повстаннями українського селянства і козацтва проти феодально-кріпосницького гніту. Ці «народні антифеодальні повстання мали характер і визвольної боротьби за скинення іга панської Польщі»¹. Разом з тим вони були підготовкою до визвольної війни українського народу в 1648—1654 рр.

В цих рухах брали участь і російські селяни та міська біднота з сусідніх з Україною російських міст і донські козаки. Це було проявом братніх зв'язків російського і українського народів.

Розгортаються — одночасно і під впливом рухів на Подніпров'ї — і селянські рухи на Чернігово-Сіверщині, яка входила в склад Російської держави, тим більше, що там скупчилося багато втікачів-селян і холопів.

Ці рухи в 1606—1607 рр. перетворюються в масове селянське повстання, яке очолив Іван Болотніков. В цьому повстанні, поряд з російськими селянами й донськими козаками, взяли участь українські селяни, запорозькі козаки та «украинные посадские люди»² з «Северской Украины»³ (Чернігово-Сіверщини).

Причиною цього повстання були в основному соціально-економічні зміни в Російській державі, як-то різке посилення феодально-кріпосницького гніту та офіційне закріпачення селян.

Не розглядаючи докладно цього масового повстання⁴, яке охопило увесь південь Російської держави і дійшло аж до самої Москви, підкреслимо лише той факт, що українські селяни й козаки взяли в ньому участь з самого початку. Про це свідчить таке:

Повстання розпочали селяни і міське населення на Чернігово-Сіверщині. Також уже в жовтні-листопаді 1606 р. серед болотніковців були запорозькі козаки: Солома, Шаров та інші, як про це свідчать новознайдені документи⁵. В цьому і прояв-

¹ Історія Української РСР, т. I, К., 1953, стор. 170.

² Летопись о многих мятежах, М., 1783, стор. 108.

³ Акты... Археографической экспедиции, т. II, СПб., 1836, стор. 131—132.

⁴ Тим більше, що є прекрасна монографія И. Смирнова «Восстание Болотникова», що в 1949—1953 рр. вийшла трьома виданнями.

⁵ Див.: «Приходо-расходные книги Волоколамского монастыря» за 1606 р., надруковані в «Историческом Архиве», т. I, М., 1936, стор. 5, 6 і 22. Про те, що Солома — запорізький козак відомо і з «Актов Московского г-ва», т. I, М., 1888, стор. 123.

лялася в той час дружба російського і українського народів¹.

Поразка селянсько-козацьких повстань в 1591—1596 рр., жорстокі розправи польського уряду і феодалів над українськими народними масами не припинили їх боротьби.

Після поразки цих повстань селянські рухи відзначаються діями окремих загонів, нападами їх на магнатів і шляхтичів, руйнуванням маєтків феодалів.

В 1609—1630 рр. на Україні діяли загони Іскоростенського, Шульгіна, Старинського, Мироницького, Даружинського та ін.

Зокрема, загін Іскоростенського з Бикова на Київщині (який спочатку ніби вербував добровольців до королівського війська під Смоленськ) займався нападами на маєткі феодалів, про що в судових книгах є біля 30 скарг².

В Галичині і Буковині в цей час виступають селянські загони під назвою «опришків», «бескидників», «списників», «буковинських ватаг» та ін., які формуються з селян-втікачів з Галичини (до них приєднуються і «угорські» селяни-втікачі з Закарпаття), а в Закарпатті діють загони «бетярів» з місцевих селян. Один з таких загонів в Галичині, керований дрібним шляхтичем Комарницьким, навіть розбив загін війська, який посилав проти нього феодал Я. Острозький³.

Більшість таких загонів переховувалися в Карпатських горах і звідти робили напади на маєтки феодалів. Так, в 1607 р. 30 селян-втікачів на чолі з Ячком Ручкою напали на маєток пана Росинського в Сяноцькому повіті. Цей загін, який мав 20 мушкетів і по 50 куль в «ладунках» в кожного, зібрався вночі в ліс і зробив набіг на двір феодала з запаленими факелами; маєток було захоплено, а феодала вбито. Але надійшли війська і розгромили загін Ручки. Учасники цього виступу були засуджені на смерть⁴.

Наскільки небезпечними були напади таких загонів для експлуататорів, свідчить те, що феодали Галицької землі ухвалили в 1605 р. передавати спійманих повстанців для покарання урядові, а також дозволили королівським урядовцям ловити «злочинців» в своїх маєтках, порушуючи цим право шляхетської юрисдикції (суду над підданими) і недоторканість

¹ Раніше багато істориків на підставі «Летописи о многих мятежах» твердили про незначну участь українських народних мас в повстанні І. Болотнікова, та й то ніби українське населення включилося в цю боротьбу пізніше. Вищевказаний факт відкидає ці твердження.

² А. Ефименко, Южная Русь, т. I, СПб., 1905, стор. 58—59.

³ В. Лозинский, Prawem i lewem, т. I, стор. 235—236.

⁴ O. Walcer, Regestr zloczynców gradu Sanockiego, справа № 162.

шляхетських маєтків. Це ствердила і «конституція» галицького сейму в 1613 р.¹

В цей же час в Галичині відбуваються й збройні виступи селян проти панства. Зокрема, виступають селяни Самборської економії проти державця Ю. Мнішка, селяни Долинського староства проти старости Красицького, селяни Градецького староства проти свого державця².

Отже і в 1605—1613 і в пізніших роках ми зустрічаємо цілий ряд селянських виступів і рухів.

Нова хвиля антифеодальних виступів, рухів та діяльності селянських загонів припадає на 1617—1618 рр., коли Польща почала знову нападати на російські землі. Під натиском російських військ польське «кварцяне» військо почало відступати, і на допомогу королевічю Володиславові, що очолив цю авантюру, спішно вербувались загони з польських і українських земель, а документи на право набирання загонів роздавалися будь-кому. Це використовували й представники селян і козаків.

Створені в цей час, ніби на війну, загони селян ведуть боротьбу проти поневолювачів. Так діяв загін Мироницького в 1618 р., який зібрав «людей своевольных» і напав на своїх панів Тишів-Биковських³, загін Яроша Суми, що розорив маєтності пана Лозки і робив «наезды квалтовные на маетности и дома шляхецкие⁴ та ін. В 1618 р. пан Щенівський скаржився, що «неякись Александр Кушка...» зібрав загін «козаков и розных гултяев, также подданных... панов...» і з ними зробив напад на маєток Щенівських — село Щенін і забрав все їх майно⁵. В тому ж році пан Стрибель скаржився на «полковників» Миска Фастовця, Дубину та на інших «сотників» і «десятників», що вони, «зобравши до себе людей люзных», «свавольных» з величезної території Північної Київщини та Житомирщини («до колька сот войска») і «наезджаючи квалтовне на маетности и дома шляхетские, яко... неприятель заграничный... штурмом добиваючи, прес огонь до кгрунту зносечи, маетности лупечи»⁶, зробили наїзд на маєтки в селах Ловков і Ходори та поруйнували їх.

Як видно з документів, загін Фастовця й Дубини трохи

¹ В. Лозинський, *Prawem i lewem*, т. I, стор. 225.

² Там же, стор. 365—400.

³ Архив Ю.-З. России, ч. III, т. I, стор. 210—212.

⁴ Там же, стор. 259—262.

⁵ Каманин, *Очерк гетьманства П. Сагайдачного*, К., 1901, приложение № XXI, стор. 27—30.

⁶ Архив Ю.-З. России, ч. III, т. I, стор. 218—220.

пізніше нараховує вже «до двох тисячей войска» і робить на-
пади «на маетности и на дома шляхецкие...»¹

Таких селянських озброєних загонів на території України в
1618 році було багато, і вони вели активну боротьбу проти фео-
далів. До селянських рухів приєднувалися міщани й козаки.

* * *

Одноразово посилюється прагнення українських народних
мас до возз'єднання з братнім великим російським народом.

Це й зрозуміло, бо зв'язки між російським і українським на-
родами ніколи не переривалися і все зростали. Братній росій-
ський народ увесь час подавав матеріальну і моральну допомо-
гу українським народним масам. Російські купці привозили на
українські землі зброю, порох, хліб і різні речі, необхідні для
розвитку економіки й культури. З Москви на Україну достав-
лялися книги, приїздили російські освічені люди, як першо-
друкар Іван Федоров, який поклав початок друкуванню книг і
на Україні, та багато інших.

В той же час на російські землі (включаючи й Чернігово-
Сіверщину, а також нинішні Харківську та Сумську області)
втікали від феодально-кріпосницького гніту тисячі українських
селян, міської бідноти, рядових козаків. Вони переселялися
сюди і поодинокі і цілими загонами. Так, в 1588 р. на річку
Північний Донець переселився загін козаків в 700 чоловік. Та-
кож великі групи запорожців від 20 до 500 і більше осіб пере-
ходили на Дон, іноді оселялися там і разом з донськими коза-
ками вели боротьбу з татарами і турками².

Одночасно великі групи і загони запорозьких козаків пе-
реходили на службу до російського уряду і в 1579—1580 рр.,
і в 1618 р. і в інших роках.

Коли селянсько-козацькі рухи на Україні терпіли поразки,
багато учасників цих рухів переходили на сусідні російські
землі, де знаходили захист і порятунок, збирали сили для даль-
шої боротьби. Тому й Наливайко прагнув перейти через ро-
сійський кордон, здійснюючи прагнення повстанців, висловлені
на раді в Переяславі в квітні 1596 р., але це йому не вдалося³.

Оскільки вже в XVI, а особливо в XVII ст. над україн-
ським народом нависла смертельна небезпека — або бути пов-
ністю знищеним польськими феодалами не тільки духовно, але
й фізично, або попасти під жорстоке панування султанської

¹ Архив Ю.-З. России, ч. III, т. I, стор. 238—252.

² Историческое описание земли войска Донского, Новочеркасск, 1869,
т. I, стор. 68; Воссоединение Украины с Россией, т. I, М., 1953, стор. 24,
26, 44, 59, 61, 69, 70, 74, 83 та ін.

³ Listy Zólkiewskiego, стор. 80—81.

Туреччини, що посилювала агресію на українські землі, — то народні маси все більш і більш настирливо ставлять питання про возз'єднання України з Росією. Передові люди, кращі представники українського народу починають звертатися за підтримкою до російського народу й офіційно ставлять питання про возз'єднання України з Росією, як це зробив К. Косинський. Окремі представники козацької старшини розуміючи, що з шляхтою їм не по дорозі, шукають підтримки у російського уряду. І в силу цього козацька старшина на чолі з Сагайдачним вже в 1620 р. послала в Москву представників, які заявили в Посольському приказі, що козаки як і раніше, так і тепер «всеми головами своїми хотять служити его царському величеству» проти всяких його ворогів¹. І православне духовенство підтримує такий намір українського населення. Зокрема, митрополит Й. Борецький і єпископ І. Копинський в 1622—1624 рр. звертаються до Російського уряду з проханням возз'єднати Україну з Росією².

* * *

Тимчасом на Україні відбуваються такі події. В 1620—1621 рр. під проводом Сагайдачного козаки допомагали польському урядові у війні з Туреччиною. За це уряд обіцяв поширити їх права. Своєю участю в боях під Хотиним у 1621 р. вони врятували польську армію від неминучого розгрому. Але вже умови Хотинського миру між Польщею й Туреччиною були спрямовані проти козаків. Польський уряд зобов'язався приборкати козацьке «свавілля» і не допускати козацьких походів у Крим і Туреччину.

Після Хотинської битви козацькі делегати домагалися в сеймі і перед королем розширення козацьких прав³, але уряд відповів на ці вимоги новими репресіями.

В документах цього періоду згадується, що польські феодали погодилися лише на існування козацьких загонів у 1000 чоловік, «...а протчих всех оставшихся от реченнаго числа 44000 козаков в подданство поработили, и из тех — иних явно, а иних тайно — погубляли и их всеми добрами завлаживали, да и посполитий народ украинский с ними тяжчайшими податками озлобляли», і — далі «какия вымышленыя беди лехам на ум не набрели, все тое, ни бога, ни страшнаго его суда не боясь, руссам делали...»⁴

¹ Материалы к истории воссоединения Руси, т. I, СПб., 1877, стор. 93—95. Воссоединение Украины с Россией, т. I, М., 1953, стор. 5.

² Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 27—28, і 46.

³ Там же, стор. 16.

⁴ Летопись Самовидца, К., 1878, стор. 10.

В цей час не лише відновлюється боротьба уряду з козаками, але все збільшуються і стають нестерпними феодално-кріпосницький гніт, знущання та розправи феодалів над селянством. Це викликає все нові й нові селянські виступи.

В цей період (1624 р.) на Правобережжі активно діяли селянсько-козацькі загони Жилинського та Дежуринського, які нападали на маєтності феодалів¹.

Особливих розмірів набирала рух селян у Львівському старостві. Так, селяни с. Горожани і Ричихов ще з 1572 р. вели боротьбу за свої права, але їх скарги королю залишались без відповіді. В 1625 році селяни, «хреста в церкві взявши, присягли, щоб до смерті, до останньої сорочки не відступати», а далі додали: «хоч би й довелось нам до козаків всім піти, на Україну, а все-таки» над паном «помщатися будемо...»².

На репресії феодалів козаки відповідають виходом «на волості», нападають на феодалів та уніатів. В 1625 р. із Запорожжя до Києва прибув козацький загін, який розправився з уніатами та їх посібниками: були вбиті війт Ф. Ходика і уніатський священник Юзефович, які закривали православні церкви³. Таким же чином розправлялися з ворогами козаки і в інших місцях.

Козаки посилили походи на Туреччину і особливо — на Константинополь, діючи разом з донськими козаками. Це викликало ускладнення відносин Речі Посполитої з турецьким урядом. Щоб не викликати нової війни з Туреччиною і припинити «козацьку сваволю», польський уряд надіслав військо гетьмана Конецпольського на Україну з метою наведення «порядку». Влітку 1625 р. Конецпольський з восьмитисячним військом підійшов до Черкас, і тут на допомогу йому прийшли ще й комісарські полки польського війська.

Конецпольський вимагав, щоб козаки видали провідників морських походів та всяких «своєвільств», а також і членів делегації, яка в 1620 р. побувала в Москві. Цього козаки не могли прийняти і вступили в битву, хоч ще не всі їх сили зібралися. Битва розпочалася під Криловим, на ріці Цибульнику. Козаки держалися добре, але їх позиція була незручна і тому вони змушені були відступити на південь, над Курукове озеро. Здобути козацький табір поляки не змогли, Конецпольський фактично потерпів поразку і розпочав переговори, які закінчились Куруківською угодою.

Відповідно до Куруківської угоди число реєстрових козаків збільшувалося на 6 тисяч, їм дозволялося жити лише в

¹ Архив Ю.-З. России, ч. III, т. I, стор. 275—280.

² В. Лезинський, Prawem i lewem, т. I, стор. 402—404.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 50.

королівщинах і обирати гетьмана. Всі, хто не попав у реєстр, — а таких налічувалося десятки тисяч — повинні були вернутися у підданство до своїх панів.

Козакам суворо заборонялось робити походи в турецькі володіння і вступати в зносини з іноземними урядами¹.

Після цієї «Куруковської війни» скрізь на Україні розпочалися знову репресії феодалів. Становище селян і козаків стало в цей час нестерпним. Знищення панів перейшли всякі межі. Літописець згадує: «...детей козачьих в котлах варили, жонкам персы деревом витискали, и протчае, и протчае»².

Козаки — «виписчики» (так називали тих, кого не включили до реєстру) не визнали Куруківської угоди і боролися проти її здійснення. Частина з них перебувала на Запорожжі, а друга почала переселятися на Дон, на землі Російської держави. Про це повідомляв царя посланець митрополита Борецького священник Філіп: «А которых де, государь, людей от козачества отставливают, и те козаки все мыслят посылать бить челом тебе, государю... И оне де, козаки, станут служит тебе...»³

Після цих подій суперечності між заможною верхівкою і козацькими масами посилюються ще більше. Запорозька Січ переходить в руки нереєстровців, які відмовляються визнавати гетьманів з реєстрових козаків, затверджуваних королем. Становище на Запорожжі в цей час відбивало ту гостроту класових суперечностей і складність політичного життя України, які створилися напередодні великих селянсько-козацьких повстань в 1630—1638 рр.

* * *

Становище селянства в другій чверті XVII ст. в Галичині, Волині, на Поділлі дуже погіршало від посилення феодално-кріпосницького гніту й причин, розглянутих раніше. Значна частина селянства була доведена до крайнього зубожіння. Втечі селян із Західної України на південне Подніпров'я, а особливо на Лівобережжя, Полтавщину, збільшились. Але велике фільваркове кріпосницьке господарство почало розширюватись і тут. Через це посилились втечі селян на Запорожжя і на низ Дніпра, де селяни ставали козаками. Такі селяни-втікачі і на Січі ведуть боротьбу проти утисків старшини та проти уголівської політики останньої у відносинах до поль-

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 61—65.

² Летопись Самовидца, стор. 218.

³ Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, СПб., 1877, стор. 181—183. Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 61—62.

ського уряду. Ці «молодші» козаки («випищики», або «нереєстровці») настоюють на тому, щоб іти «на волості» і вести боротьбу проти панів, які чим далі тим більше посилювали гніт над селянами.

В 1629 р. з шведської війни повернувся на Україну завзятий ворог селян і козаків гетьман Конецпольський, а з ним прибуло і польське військо, яке складалося не лише з польських частин, але й з найманих іноземців. Воно розквартирувалось на значній частині України. Польські воюки дуже наблизилися не лише селянам, але й козакам, по-звірячому поводились з населенням. Так, наприклад, частини Конецпольського поголовно вирізали населення Лисянки і Димера. Жовніри, як вказує сучасник, «людей невинних, былебы только русин был, забивали». Вони мали вказівку: «...абы впрод козаков, а затым в вшиткой Украине Русь выстинали, аж до Москви...»¹

Звичайно, народні маси не могли вже цього терпіти. Вони підіймалися на партизанську війну проти шляхецьких військових частин і взагалі проти сваволі феодалів. На допомогу «волостям» з Запорожжя вирушило в 1630 р. козацьке військо під проводом Тараса Федоровича. Повстанці скидають з гетьманства польського прислужника Чорного, вбивають його і обирають гетьманом Тараса Федоровича. До козацького війська, яке вступило в межі Київського воєводства, почало приєднуватись селянство. В ряди війська Тараса Федоровича влилась також більшість рядового реєстрового козацтва, що теж терпіло в цей час сваволю польських урядовців.

Запорожці розсилали універсали, закликаючи всіх до повстання: «І тих, хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»².

У відповідь на ці заклики піднімались козаки і селяни. Посли від митрополита Борецького, які прибули до Путивля, повідомляли про збирання запорозьких козаків біля Переяславля: «...козаков из Запорог пришло тысяч з 10, а к ним де и в Переяславль из городов переписные...» (реєстровці — В. Н.), «да и выписные де козаки идут к ним же в збор. А стоятъ де ним за веру против поляков»³.

Одночасно повстанці готувалися до вирішальної битви.

Вже в бою під Корсунем в березні 1630 року вони завдали польським військам, що були там розміщені під командуванням Конецпольського, значної поразки, розправляючись одночасно

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 86.

² Як зберегли ці заклики народні пісні.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 81—82.

і з феодалами¹. На допомогу Конецпольському з Поділля прибуло нове підкріплення. Відступаючи під натиском ворога, повстанці переправились через Дніпро на Лівобережжя, до Переяслава, де зосереджувалися нові їх сили. Тут повстанці вступили в бій з основними польськими військами, який тривав майже три тижні. Одночасно окремі козацькі загони знищували польські обози й резерви². Нарешті, 22 травня 1630 р. битва закінчилася повною поразкою польських військ, які втратили до 10000 чоловік³.

Це була та знаменита битва на річці Альті, що на основі пізніших переказів була оспівана Т. Г. Шевченком в поемі «Тарасова ніч»⁴.

Сучасник в так званому «Львівському Руському літописі» записав: «1630. Гетман Конецпольський ходил за Днепр козаків зносити, людей много стратил и сам ледве ся вынес, але предця гарматы им зоставил и познал, що є козаки!»⁵

Польське військо було розгромлене, і Конецпольський мусив просити козаків припинити боротьбу, обіцяючи від імені уряду збільшити реєстр і розширити козацькі привілеї. Побоючись поглиблення антикріпосницької боротьби (адже перемога козаків збільшувала рухи селян), козацька верхівка припинила боротьбу. Результатом повстання було лише те, що реєстр козаків був збільшений до 8 тисяч, тобто в нього включались і заможні елементи з козаків-виписчиків.

Проте, ця угода польських магнатів з козацькою верхівкою полегшила польській армії розгром селянського повстання, що вже при перших успіхах козацьких битв, почало поширюватися на всій Україні.

Оскільки все-таки боротьба народних мас продовжувалася (на 1631—1632 рік підготовлялося нове повстання і було вбито козаками гетьмана реєстровців за зрадницькі дії⁶), а серед козаків зростали прагнення перейти на бік Російської держави⁷, новообраний польський король Володислав IV намагався прихилити на свій бік козаків і вище православне духовен-

1 Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 87—88.

2 Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 87.

3 Там же, стор. 88.

4 Шевченко, Кобзар, Львів, 1947, стор. 45—46.

5 Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 86.

6 Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 119 і 124.

7 Про це повідомляли російський уряд путивльські воєводи, що «говорят де... черкасы:» (як в Росії називали українців) «будет де опять на них придут польские люди войною, а их де мочи не будет против поляков стоять, и оне де хотят бить челом... царю... всея Русии». Дивись: «Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 89—90, «Воссоединение Украины с Россией», т. I, стор. 87.

ство. Для цього він видав «Статті для заспокоєння руського народу». Але польський шляхетський уряд розумів, що назріває рішуча сутичка між ним і між пригнобленим українським народом. Тому польський уряд збільшував одночасно і свої військові сили на Україні.

Для того щоб перешкодити селянам і міській бідноті тікати на Запорозьку Січ, щоб контролювати дії запорожців та всі шляхи і переправи, що зв'язували їх з Україною, польські урядовці в 1635 році на правому березі Дніпра перед Кодацьким порогом побудували фортецю Кодак і залишили там гарнізон з найманих німецьких солдатів. Ця фортеця повинна була також перешкодити козацьким човнам плисти в Чорне море.

Але в тому ж році козаки на чолі з І. Сулимою, повертаючись з морського походу, напали на Кодак, вщент зруйнували фортецю, а гарнізон її знищили¹. Це дало поштовх новому народному повстанню, яке через зраду козацької старшини було швидко придушене, а його ватажок Сулима — страчений. Врятувався лише один з помічників Сулими — Павло Бут².

Наскільки велике значення надавала польська влада питанню «охорони» Подніпров'я, видно з того, що фортецю Кодак одразу ж почали відбудовувати.

Після придушення повстання Сулими польський уряд оголосив наказ про те, щоб усі козаки-виписчики повернулися до панів. По всій Україні знов було розставлено польське військо. Воно проводило всякі насильства над населенням, пограбування і здирства. Поведінка польських жовнірів спонукала вже навіть реєстрових козаків звернутися з скаргою до короля, але це не допомогло, і козаки змушені були боротись за свої права.

* * *

Восени 1637 р. повстання спалахнуло з новою силою. Розпочалося воно виступом нереєстрових козаків під керівництвом Павла Михновича Бута чи Павлюка, учасника повстання Сулими, який спирався на селян та козаків-виписчиків. Павлюк розіслав універсал в міста і села і закликав народ до повстання. В універсалі писалось: «Приказуємо вам і вговорюємо вас, щоби ви всі одностайне, від малого до великого, покинули свої діла і без проволоки збиралися до мене»³.

¹ Воссоєдинение Украины с Россией, т. I, стор. 158—160.

² Там же, стор. 496.

³ Цитата по книзі М. Костомарова «Історія України в життєписах визначніших її діячів», Львів, 1918, стор. 259.

Павлюк мав намір знищити козацький реєстр і поширити привілеї реєстровців на всіх козаків; це притягало до нього рядових нереєстрових козаків.

На боротьбу проти польських військ закликав козаків і полковник Скидан, помічник Павлюка, який радив їм збиратися до міста Мошни (біля Черкас)¹.

На заклик Павлюка і Скидана зразу відгукнулися селяни на Лівобережжі, а потім і на Правобережжі. Селяни окремих місцевостей поспішали до Павлюка, інші організували загони, нападали на маєтки феодалів, забирали там продукти, коней, зброю. До повстання приєдналася і частина реєстровців. У зверненнях до козаків і селян Павлюк закликав громити не тільки шляхту, але й старшину, яка зраджує інтересам народу.

В той же час польський уряд, король і гетьман Конєцпольський закликали усіх феодалів і старост розправлятися з повсталими козаками, їх «сурово карать смертю», і «карать их жен и детей и дома их уничтожатъ»².

Повстання на протязі короткого часу охопило Київщину, Полтавщину і Чернігівщину, Селянство на Лівобережжі майже все «покозачилося», розгортався «великий заколот на Україні й за Дніпром»³.

Польський уряд надіслав проти повстанців загони польського гетьмана М. Потоцького. Бій відбувся біля села Сахновки (недалеко від міста Мошни), а далі й біля села Кумейки (6 грудня 1637 р.). Боротьба проходила в тяжких умовах для козаків: вітер бив їм в очі і ніс на них густий дим від запалених ворогом Кумейок⁴. Повстанці билися організовано (табором у 6 рядів возів з 8 гарматами⁵) і завзято, але мусили відступити вниз по Дніпру до Боровиці, де були змушені припинити нерівний бій, бо сили ворога переважали козацьке військо (козаків було 10000 чол., а польського війська — 15000⁶), а підкріплення до козаків ще не встигло прибути. Поляки захопили Павлюка та його помічників і стратили їх у Варшаві. Лише частина козаків під керівництвом Гуні врятувалася втечею на Запорожжя.

Після поразки козаків в районі Боровиці польський гетьман Потоцький почав розправу з повстанцями, немилосердно карав усіх, хто брав у ньому участь, спалював села й міста на Подніпров'ї⁷. Особливо на Лівобережжі вся дорога від Дніпра

¹ Воссоєдинєне України с Россией, т. I, стор. 180.

² Там же, стор. 179 і 182.

³ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 93.

⁴ Там же, стор. 93.

⁵ Там же, стор. 94.

⁶ Воссоєдинєне України с Россией, т. I, стор. 185.

⁷ Там же, стор. 191.

до Ніжина була уставлена шибеницями і посадженими на палі (коли) повстанцями. Сам Потоцький писав про це: «Расставив по дорогам сторожами перекрестков десять сотен казенных, я покажу на них пример сотне тысяч...»¹ І дійсно, внаслідок таких репресій тисячі людей були повішені, четвертовані, покалічені, пограбовані польськими жовнірами.

Незважаючи на те, що Потоцький жорстоко розправлявся з повсталими, на Лівобережжі розгортається нове селянське повстання на чолі з Кизимом, виступають Кукла, Скребець, Дукренко, Пиріг та інші керівники повстанців². Але Потоцький придушив і це повстання.

Польський уряд після придушення повстання ухвалив обмежити права козаків, скасувати козацьке самоуправління. В 1638 р. сейм затвердив «ординацію війська запорозького реєстрового». На основі «ординації» козацький реєстр знову встановлювався в 6000 чоловік, ліквідувалося право виборності старшини і козацький суд. Замість цього уряд призначав їм «старшого комісара», причому обов'язково з шляхтичів. Осаулів та полковників призначав уряд також з шляхтичів. При полковниках і комісарі створювалися для придушення повстань наймані загони. Лише сотники і отамани могли бути з козаків. Козакам заборонялось одружуватись з дочками міщан, оселятись в містах і мати там «грунти» — садиби. Виняток було зроблено лише для прикордонних міст — Чигирин, Черкас та Корсуня³, де могли оселятись козаки.

Як бачимо, ця «ординація» була першим кроком до закріпачення навіть реєстровців. Вона дуже дошкуляла козакам, і вони навіть в період визвольної війни, в 1649 р., при переговорах з польським урядом, домагалися знищення її запису в архіві⁴.

Польському урядові й гетьману Потоцькому не вдалося придушити повстання на Запорожжі, де збиралися повстанці з усіх українських земель. Сюди прибули і загони Скидана та інші. Коли з доручення Потоцького на Запорожжя для встановлення «порядку» прибув полк польських військ і реєстровців, то Гуня, який був тоді на Запорожжі старшим, не тільки не корився, але переманив на свій бік багатьох реєстрових козаків. В той же час польські війська ротмістрів Мелецького і Лаща були розгромлені козаками⁵.

¹ Цитата по книзі Н. Василенко «Очерки по истории Западной Руси и Украины», К., 1916, стор. 414.

² Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 95—96.

³ Там же, стор. 96—98.

⁴ Памятники Киевской Комиссии по разбору древних актов, К., 1898, т. III, стор. 337.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 209.

В квітні 1638 року нереєстрове козацтво повстало знову. На чолі повстання стали Яків Острянин, Дмитро Гуня і Карпо Скидан. Повсталим запорожцям допомагали донські козаки. Коли 16000 запорожців вийшло з Запорожжя¹, то народ сходився до них з усіх боків. Острянин і Скидан розсилали листи — універсали з закликом до повстання. Характерно, що Острянин застерігав рядове козацтво та селянство від союзу з реєстровцями, він попереджав: «...козаків реєстрових, виродків і відступників, які не стараються про бідних заради власних зисків, бережіться та остерегайтесь як отруйних гадін»². Про це він заявляв тому, що більшість козацької старшини і заможних реєстровців вже були вірними слугами Польщі, хоча рядові реєстровці ще підтримували боротьбу народних мас³.

Скидан з повстанцями залишився на Правобережжі, а Острянин рушив на Лівобережжя, де селянство було найкраще підготовлене до повстання (тут, особливо в маєтностях Яреми Вишневецького, в цей час різко посилювався феодално-кріпосницький гніт). Польське військо намагалось загородити Острянину дорогу, але він вміло обійшов перешкоду і отаборився при усті річки Голтви на Полтавщині, серед ярів і байраків, і міцно укріпився. Польське військо певний час намагалось здобути козацький табір, але це не вдавалось. Тимчасом козаки охопили польське військо з двох боків і в травні 1638 р. розгромили поляків і німецьких найманців цілковито⁴.

Розохочений цим успіхом Острянин зробив помилку: замість того щоб залишитися на добрій позиції і почекати, поки в табір прибудуть загони Скидана з Правобережжя, загони Соломи з Київщини та загони донських козаків (в 500 чол. на чолі з путивльцем Муркою і Ріпкою), він погнався за поляками аж до міста Лубни, сподіваючись по дорозі об'єднатися з цими загонами. Але Острянин розминувся з ними, і в районі річки Сліпорода під Лубнами мусив лише з своїми власними силами вступити до бою із з'єднаним польським військом.

Внаслідок цього 8 червня 1638 р. Острянин програв битву і був змушений поспішно відступати в напрямі до Миргорода, а звідти — на південь до Жовнина. Тимчасом окремі загони, що йшли на допомогу Острянинові — донці і запорожці, не

¹ Воссоєдинение Украины с Россией, т. I, стор. 214.

² Цитата за К. Осиповим: «Богдан Хмельницький, М., 1948, стор. 96, переклад автора.

³ Навіть сучасник; ротмістр Мелецький, доносив 11/III 1638 р., що «з допомогою козаків» (розуміється реєстровців — В. Н.) «трудно воювати проти їх же народу — як вовком орати...» Див.: Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 98.

⁴ Воссоєдинение Украины с Россией, т. I, стор. 220—221.

могли знайти його, наскочили на польське військо і мусили піддатися. При цьому повторилася солоницька історія: незважаючи на обіцянки, поляки, після того як повсталі видали їм своїх керівників і здали зброю, напали на безборонних козаків і перебили їх.

Проте район селянського повстання розширювався як на Правобережжі, так і на Лівобережжі. З однієї Роменщини до загонів Острянина влилося 10000 селян. Та польська армія, що мала велику перевагу в озброєнні, завдала розрізненим групам повстанців ряд поразок, особливо під Лукомлею та Жовнином.

Ще перед битвою під Жовнином Острянин мав намір прорватися з району Миргорода на російські території, «хотів іти... на Москву через Ромен»¹. Але частина козаків потягла його на південь до Жовнина, де Острянин, не змігши укріпитися, потерпів знову поразку².

Після цих невдач Острянин, вважаючи справу повстання програною, залишив район повстання і разом з великим загонем (понад 1000 козаків) перейшов російський кордон, де й став на службу до російського уряду. Ці козаки оселилися на Чугуєвому городищі і збудували фортецю Чугуїв³.

В цих умовах повстанців очолив Дмитро Гуня, який уже в 1637 р. врятував козацьке військо від загибелі. Він і на цей раз не допустив роздрібнення сил повстанців і дав відсіч польському війську.

Як вказують сучасники, повстанці на чолі з Гунею, Кудрею і Пештою навіть зуміли оточити польські війська на річці Сулі і нанести їм «великі втрати»⁴.

Після цього Гуня з усіма повстанцями відступив до місця впадання р. Старець в Дніпро і заснував табір. Позиція була надзвичайно вигідна, до того Гуня так її укріпив, що навіть вороги визнавали, що табір здобути було неможливо, хіба заморити повстанців голодом. Сучасники вказували, що крім окопів було насипано вали, збудовано блокгаузи і в рів напущено багато води для кращого укріплення табору⁵. Вони вказували, що поляки дивувалися «изобретательности грубого хлопа и его искусству в такого рода сооружениях»⁶. Відступ з-під Жовнина та оборона на р. Старець тривали понад два місяці. Про-

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 99.

² Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 224.

³ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 103—104.

⁴ Там же, стор. 99—100; Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 248—252.

⁵ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 101.

⁶ Цитата за книгою Н. Василенко «Очерки по истории Западной Руси и Украины», стор. 430.

те через нестачу зброї і особливо харчів Гуні довелось капітулювати, щоб зберегти козаків від цілковитого розгрому й з частиною їх перейти на Дон¹.

Причини поразки селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр., крім загальних причин поразок селянських рухів в умовах феодалізму, полягали в слабій організованості, стихійності селянських виступів, зраді частини реєстровців і старшини, а також в перевазі військової сили панської Польщі, яка була тоді однією з найсильніших держав Європи.

* * *

Після придушення повстань польські пани збільшили гноблення українського народу, поновили в 1639 р. Кодацьку фортецю, поставили в Запорозжжі урядовий гарнізон. Польський уряд поповнював козацький реєстр польськими жовнірами. Пани відбирали в козаків воєнну здобич, не виплачували належної їм за військову службу платні, захоплювали їх землі, закріпачували їх. Пани й жовніри, які вже на той час постійно перебували на території України, по-звірячому поводитися з населенням України, запрягали людей у плуги, осліпляли їх, виривали бороди, гвалтували жінок, вирізали їм груди, а потім убивали, а дітей кидали в казани з окропом².

Полковники, призначені польськими властями (відповідно до «Ординації»), змушували козаків виконувати на них різні роботи, віддавати частину здобичі від полювання, рибальства, відбирали майно і коней, зброю та майно, захоплене в боях.

Але чим більше гнобила польська шляхта український народ, тим швидше підготовлялися передумови для дальшої боротьби, тим більше росло переселення в межі Російської держави. На Дон, Слобожанщину переходили тисячі українців і приймали російське підданство. В 1638 р. переселилось до 20000 чол.³, а в 1646 р. — 6000 чол.⁴ і т. д. Зростанню переселення в межі Російської держави, крім дружніх зв'язків і братської єдності російського і українського народів, сприяло

¹ Воссоєдиненне України с Россией, т. I, стор. 245 і ін.

² Про це свідчить «Літопис Самовидця», стор. 218 т. ін.

³ Таку цифру подають польські джерела, а в збірнику документів «Воссоєдиненне України с Россией», т. I, на сторінках 185—201, 205—209, 225 подано цілий ряд документів, в яких мова йде про велику, далеко більшу кількість переселенців у 1638 році, і тільки за 29 червня є повідомлення про 4000 переселенців (стор. 225). На документах є відмітки російського уряду про те, щоб переселенцям дати гроші, хліб і землі в районі Курська тощо (там же, стор. 190).

⁴ Ці дані подано в «Історії України», т. I, (макет), К., 1950, стор. 132.

ще й те, що, хоч кріпосне право в Росії було (і поступово зростало), проте не було такого значного пригноблення і сваволі, як це мало місце там, де панувала шляхетська Польща. В малозаселених місцевостях Слобожанщини, в умовах слабо розвинутих кріпосницьких відносин, селянам жилося набагато краще, ніж під ярмом феодалів Польщі. При цьому російський уряд відмовлявся видавати переселенців Польщі¹.

Період 1638—1648 рр. польське панство назвало періодом «золотого спокою». Його прославляли польські націоналістичні історики як символ перемоги польської «цивілізації» і «культури» над українським «варварством». Але при цьому вони замовчували характер цієї «цивілізації», яка була нерозривно зв'язана з жорстоким покріпаченням і фактичним робовласництвом, яка представляла панівному стану всі блага за рахунок життєвих інтересів широких народних мас, в першу чергу селянства, і яка фактично приводила до деградації всього суспільства. Тому і не дивно, що ця «цивілізація» не могла користуватись підтримкою народних мас, а навпаки, викликала проти себе гостру боротьбу. Аналіз соціально-економічного становища українського народу дає можливість прийти до висновку, що саме в ці роки «произошла консолидація классовых сил, рост народного самосознания на Украине»².

Публіцисти та історики не раз справедливо назвали цих 10 років періодом «рабства українського народу». Документи свідчать про те, що навіть в цей період «золотого спокою» козацтво та селянство продовжувало боротьбу проти закріпачення.

Це й не дивно, бо становище селянства напередодні визвольної війни погіршилось. Польські пани-магнати розгортали дальший наступ на Україну. Вони збільшували маєтності і кількість кріпаків — «підданих», поширювали свої «порядки» в Подніпров'ї і на Лівобережжі.

Цей період відзначається дальшим посиленням феодально-кріпосницької експлуатації селян, пригнобленням реєстрового козацтва та його старшини, наступом на міста.

В погоні за розширенням експорту сільськогосподарських продуктів магнати збільшували повинності селян, які були вже й без того великі і важкі. В 1648 р. шляхтич А. Закревський, орендуючи село Рожиці з приселками, різними утисками і збільшенням визиску розігнав багато селян, а інших день і ніч тримав у в'язниці або змушував закутих у кайдани працюва-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 252—253.

² Ученые записки Московского пединститута, 1949, стаття С. Ф. Калашниковой «Социально-экономическое и политическое положение Украины накануне освободительной войны», стор. 68.

ти день і ніч. До того забрав усе їх майно та морив їх голодом¹.

Одночасно йшла боротьба феодалів за землю, за збільшення кількості кріпаків. Характер цієї боротьби визначається наїздами одних панів на інших, вивозом селян, переманюванням селян в свої села. Магнати, багаті монастирі розсилали своїх слуг — надвірну шляхту з челяддю — в наїзди на менш багатих панів. Нападаючи на селян, які належали іншим феодалам, вони відбирали у них землю, майно, продукти, переселяли до себе та змушували їх до «підданства», до «послуху», а потім збільшували на них панщину та «датки»².

Проте, посилюючи експлуатацію селян, жорстоко розправляючись з учасниками повстання 1637—1638 рр., відбудовуючи фортецю Кодак, шляхта все-таки боялася вибуху нових повстань. Тому в орендних договорах застерігається й можливість збитків орендаторам в зв'язку з «сваволею козацькою». Ця боязнь «сваволі козацької», тобто боротьби народних мас, була недаремною.

Вже в 1640 р. весною міщани й селяни Старого й Нового Коростишева, озброєні «киями, жердями, дрюками», виступили проти польської шляхти³.

Мали місце і виступи селян на Волині в 1643 р. Довідуємося про це з того, що в 1643 р. король Володислав IV видав універсал, щоб уряд Волинського воєводства вжив заходів проти «людей свавільних», які виступали проти шляхти в Луцькому повіті⁴. В 1646 р. міщани Сокаля разом з селянами сусідніх сіл напали на захоплені уніатами православні церкви і силою їх відібрали, причому ненависні уніатські попи були «покалічені»⁵.

Такі виступи населення були і в інших місцевостях. Селяни нападали на своїх жорстоких панів, убивали їх, розправлялись з управителями маєтків, орендаторами, володільцями заставлених маєтків. Так, наприклад, в 1646 р. селяни села Відерна напали з косами, рушницями, киями на шляхтичів Омецинського і Отвіновського, побили їх так, що ті ледве живі втекли, покинувши коні, коляску та челядь⁶. Подібний випадок був і в селі Миньківці⁷ і т. д.

¹ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., Збірка документів, К., 1946, стор. 165—166.

² Там же. Факти про це є в багатьох документах збірки.

³ Архив Ю.-З. России, ч. VI, т. I, стор. 522—523.

⁴ Там же, ч. III, т. I, стор. 387—389.

⁵ Там же, ч. VI, т. I, стор. 798—800.

⁶ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., Збірка документів, стор. 97—98.

⁷ Там же, стор. 102—103.

Отже, незважаючи на суворі польські закони, які нещадно карали український народ, селянство і міське населення безперервно боролось проти панів і шляхти.

* * *

Феодальне гноблення селянства посилювалось також в західно-українських землях, зокрема, в Закарпатті і на Буковині. В Закарпатті посилювалось і національно-релігійне гноблення. Воно зросло в зв'язку з насильним запровадженням релігійної унії на Закарпатті. Унію в 1646 році¹ вдалося запровадити тут тільки під сильним натиском феодалів і уряду Габсбургів. Але народні маси на протязі XVII століття вели нещадну боротьбу як проти поміщиків, виганяючи їх з сіл, так і проти запровадження унії. Тому в східній частині Закарпаття унія була введена лише в XVIII столітті.

Селяни Закарпаття розгортають антифеодальну боротьбу під впливом селянських рухів на Україні. Про це свідчить ряд фактів. Так, в 1631—1632 рр. виникло селянське повстання в Бережській, Ужанській та інших жупах². Про це в листі поміщиці З. Баторі з Мукачівської домінії до жупана в 1632 р. вказується, що «русини кинулись на беззаконність і проступки, нападають на поміщицькі маєтки, розбивають хати... виганяють худобу в ліси і даже за кордон...» І в 1643 р. були виступи селян на Закарпатті³.

В Буковині селяни виступали проти посилення кріпосництва багато разів. Особливо великі гайдуцько-селянські⁴ повстання відбулися в 1623—1628 рр. Але феодалам вдалося і ці повстання придушити, а з їх учасниками безпощадно розправитись.

Незважаючи на феодальний гніт та колоніальну політику угорських і турецьких окупантів, народні маси Закарпаття і Буковини зберігали духовні зв'язки з основною частиною українського народу і прагнули до возз'єднання, що яскраво проявилось під час визвольної війни 1648—1654 рр.

* * *

Ми розглянули селянські й селянсько-козацькі рухи кінця XVI і першої половини XVII ст., які фактично підготували визвольну війну українського народу в 1648—1654 рр. Ми роз-

¹ Дату подає ряд документів, дивись: И. Г. Коломиец Очерки по истории Закарпаття, «Труды Томского Гос. Университета», т. 121, вып. 2. Томск, 1953, стор. 82.

² Дивись: Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі, т. II, Прага, 1938, стор. 19, 118 та ін.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 356.

⁴ «Гайдуки» — селяни-втікачі, в той час — вільні люди в Буковині і в східній частині Закарпаття.

глянули ті корінні причини, які викликали ці селянсько-козацькі рухи і послужили передумовою визвольної війни. Багаточисленні документи з усією очевидністю свідчать, як наростав гнів народних мас проти феодално-кріпосницького пригноблення і національно-релігійного гніту, як цей гнів виливався в антифеодальній боротьбі в масових селянсько-козацьких повстаннях в 1591—1593, 1594—1596, 1630, 1637—1638 і в наступних роках.

Але ці селянсько-козацькі повстання не змогли перемогти не лише тому, що в ході боротьби зраджували заможні елементи міського населення чи козацької старшини, а й тому, як це підкреслював Й. В. Сталін, що такі «селянські повстання можуть приводити до успіху тільки в тому разі, якщо вони поєднуються з робітничими повстаннями, і якщо робітники керують селянськими повстаннями»¹. Але на той час такого революційного керівника як робітничий клас ще не було. До того ж селянсько-козацькі рухи тих часів були роздрібненими й локальними, часто діяли стихійно.

Проте, ці селянсько-козацькі рухи розхитували і послаблювали феодалну систему на Україні, вони фактично підготовляли визвольну війну українського народу в 1648—1654 рр.

Корінними причинами визвольної війни були розглянуті нами «горе, злидні і безправність українського народу, який мучився під ярмом польської шляхти»².

На визвольну боротьбу проти панування шляхетської Польщі піднялися основні прошарки українського народу, висунувши з свого середовища людину, яка зуміла очолити і спрямувати їх на боротьбу за визволення з-під влади шляхетської Польщі, за возз'єднання України з Росією.

Це був вірний син українського народу Богдан Хмельницький, виразник народних сподівань. Богдан Хмельницький — видатний державний діяч, полководець і організатор визвольної війни українського народу.

Богдан Хмельницький відрізнявся від керівників попередніх селянсько-козацьких повстань тим, що очолив народні маси, весь український народ і повів його на боротьбу за визволення від іноземних загарбників. Він висунув певну і досить чітку програму дій і організував дійсно народну армію. Він зумів, піднімаючись часто вище своїх класових інтересів, стримувати ті протиріччя, які виникали в ході визвольної війни, приборкував тих, хто зраджував справі визвольної боротьби.

¹ Й. Сталін, Твори, т. 13, стор. 113.

² «Правда», від 20 липня 1951 р.

Визвольна війна українського народу почалася виступом запорозької козацької бідноти (в січні 1648 року), керованої Б. Хмельницьким. Зосередивши велику групу козацької бідноти і селян-втікачів, Хмельницький напав на Запорозьку Січ (колишній центр козацтва, де після придушення повстання 1638 року був польський гарнізон) і визволив її. Це було поштовхом до розгортання масових народних повстань на широкій території.

Основною вирішальною рушійною силою визвольної війни з початку її стало знедолене селянство, а його союзником — міська біднота й рядове козацтво. Вони розгортали, головним чином, антифеодальну боротьбу, спрямовану проти всіх феодалів, і в цьому полягав соціальний зміст визвольної війни. В той же час боротьба проти політичного, національного й релігійного гніту з боку шляхетської Польщі ставала об'єднуючим фактором для майже всіх груп українського народу, навіть і для дрібних феодалів. В цьому полягав національно-визвольний характер визвольної війни.

Соціальний зміст визвольної війни — антифеодальна боротьба селянства, міської бідноти і рядового козацтва — притягав до народних мас України і польські народні маси, які також боролися проти польських магнатів і шляхтичів.

В той же час надзвичайно велику допомогу подав українському народові братній великий російський народ, який з самого початку співчутливо поставився до визвольної боротьби. Ця допомога проявлялася по-різному: і в активній участі російських селян і міської бідноти, а особливо великих загонів донських козаків у війську Богдана Хмельницького, і в тому, що російський уряд дозволив російським купцям без мит привозити хліб, продовольчі та інші товари українському населенню, дозволив і українським купцям їздити до Росії. Російський уряд допомагав Хмельницькому зброєю і спорядженням. Російський уряд одночасно не дозволяв польським шляхтичам тікати від помсти народних мас на російську територію.

Починаючи визвольну війну, Хмельницький внаслідок вдалої дипломатії використав протиріччя того часу між кримськими татарами і шляхетською Польщею. І кримські хани та феодали і польські шляхтичі були лютими ворогами українського народу. Проте, між ними існували напружені відносини, і це Хмельницький вдало використав, забезпечивши собі тил від нападу татар і використавши їх як тимчасових союзників, хоч ці «союзники» були ненадійні і часто зраджували.

Зосередивши значні сили козаків і селян-втікачів і створивши справжню армію, а також додатково використавши татарську кінноту і вдало застосувавши ряд тактичних при-

йомів, Хмельницький розгромив польські війська під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями в 1648 р.

Цим самим було здійснене одне з важливих тактичних завдань перших кроків визвольної війни — розгром польських військ на Україні. Саме це не вдавалося зробити в попередніх селянсько-козацьких повстаннях, що було також причиною їх поразки. Це вдалося зробити Хмельницькому, і цим самим розчистити шлях до розгортання визвольної війни.

Уже перші перемоги повсталого народу під Жовтими Водами і Корсунем різко збільшили включення народних мас у визвольну боротьбу. На всій Україні закипіла визвольна війна в якій взяли участь і селяни, і міська біднота, і козацькі загони, які надсилав Хмельницький, та інші прошарки населення українських земель.

Разом з тим, перші перемоги народних мас над ворогами посилили прагнення українського народу до об'єднання з братерським російським народом. Повністю підтримуючи ці прагнення, Богдан Хмельницький уже 8 червня 1648 р. звернувся з листом до російського уряду. Вже в цьому листі йшла мова про возз'єднання України з Росією. Встановлений цим листом зв'язок між Хмельницьким і російським урядом увесь час зміцнювався. Хмельницький не раз надсилав до Москви своїх посланців і приймав російських послів.

Гетьман Хмельницький, будучи талановитим організатором, весь час поповнював ряди народної армії за рахунок повстанців, перетворюючи ненавчені і недисципліновані загони в міцну військову силу. Це забезпечило народній армії успіх в 1648 р., коли вона дійшла аж до Замостя (на території власне Польщі), визволивши майже всі українські землі. В цей час козацькі загони доходили і до району Ужгорода¹, а в Закарпатті розгортались антифеодальні виступи «бетьярів» — Федора Факаса та інших. У 1649 р. керовані Б. Хмельницьким військові сили теж одержали ряд перемог над величезною польською армією.

Проте зрада ненадійних «союзників» татар під Зборовом в серпні 1649 р. змусила Б. Хмельницького укласти з Польщею тимчасовий так званий Зборівський мирний договір. Цей договір задовольняв українську шляхту, духівництво, козацьку старшину, але залишив без змін і до того «куці» права народних мас, особливо селян, які знову змушені були повертатися під ярмо феодалів. Такий договір, звичайно, не міг бути тривалим.

І дійсно, вже у 1650 р. відновлюються безперервні селянські повстання, а в 1651 році розгортаються і відкриті військові

¹ Див.: «Жерела до історії України-Руси», т. XII, Л., 1908, стор. 96.

дії. На цей раз, хоч армія Б. Хмельницького мала значні успіхи, зрада татар призвела до поразки під Берестечком (Волинь). Знову Хмельницькому довелося укласти новий Білоцерківський мирний договір у вересні 1651 року, який був ще гіршим, ніж Зборівський. Хмельницький відразу попередив народні маси, що цей договір не тривалий, що терпіти його треба тільки до весни. І справді, на весну 1652 року Б. Хмельницький, підтримуваний народними масами, зумів зібрати розрізнені попередніми поразками козацькі сили, підготувати нову армію і знову виступити проти шляхетської Польщі.

Протягом дводенного бою 22—23 травня (за старим стилем) 1652 року польські війська були вщент розгромлені військами Б. Хмельницького під селом Батіг на Поділлі. Тут Хмельницький вжив тактику оточення ворога і прориву його фронту. Під Батогом було знищено головну польську 30-тисячну армію, і внаслідок цього знову вся Україна визволилася від польської шляхти.

У 1653 р. війська під проводом Б. Хмельницького завдали польським військам ще дві поразки — під Монастирищем і під Жванцем, але й на цей раз зрада татар не дала змоги покінчити з оточеним польським військом.

Проте уже в жовтні 1653 року було оформлено офіційне рішення російського уряду про оголошення війни Польщі (на допомогу українському народу) і про возз'єднання України з Росією.

Цим самим здійснювалися одвічні прагнення українського народу. І на Переяславській раді 8/18/січня 1654 року був проголошений історичний акт возз'єднання України з Росією.

Це возз'єднання врятувало Україну від повного закабалення її шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, сприяло дальшому політичному, економічному і культурному розвитку українських земель, воно зміцнило братерський союз російського і українського народів, об'єднало їх сили для дальшої боротьби проти іноземних загарбників та внутрішніх класових ворогів.

* * *

Після возз'єднання України з Росією при допомозі великого братерського російського народу і в тісному союзі з ним трудящі маси України вели успішну боротьбу з усіма своїми ворогами протягом багатьох років. І врешті-решт, під проводом російського пролетаріату, керованого Комуністичною партією, внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції робітники і селяни визволились від всякої експлуатації, розгромили всіх класових ворогів та іноземних загарбни-

ків. При допомозі всіх радянських народів і в першу чергу — великого російського народу трудящі України побудували єдину Українську Радянську соціалістичну державу, невід'ємну, складову частину СРСР, і успішно борються за мир і побудову комунізму в нашій країні.
